

**A`jiniyaz atındag`ı No`kis ma`mleketlik
pedagogikalıq institutı**

M.A.Embergenova

**Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde seplikli
konstruktsiyalardın` sinonimiyası**

Metodikaliq qollanba

**NO`KIS
«QARAQALPAQSTAN»
2006**

Jumısta ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi seplikli konstruksiyalardıń o`z-ara sinonim bolıp keliwi, olardıń sebepleri tirkewishli ha`m tirkewishsiz seplikli konstruksiyalar arasındag`ı sinonimiya kubılısı ha`r ta`repeleme so`z etilgen. Ol ha`zirgi qaraqalpaq tilinıń grammatikalıq qurılısın u`yreniw, onıń rawajlanıw bag`darların ko`rsetiw, so`z qollanıwda grammatikalıq formalardan orınlı paydalanıw, a`debiy tilde stilistikalıq tarmaqlardı belgilew ushın paydasın tiygizedi .

Kitap ilimiy xızmetlerge, aspirant ha`m doktorantlarg`a, magistr ha`m studentlerge, litsey, kolledj, mektep mug`allimlerine, sonday-aq gazeta, jurnal xızmetkerlerine, jurnalistlerge arnalg`an.

Juwaplı redaktor:

Filologiya ilimlerinin` doktorı M.Kudaybergenov.

Pikir bildiriwshiler:

Filologiya ilimlerinin` kandidatu, dotsent I.Seytnazarova

Filologiya ilimlerinin` kandidatu Z.Tilewova

4702270000

E Б – 2006

M-357 (06)

JSBN – 5 – 8272 – 1835 – 9

«Qaraqalpaqstan» baspası. 742000. No`kis qalası, Qaraqalpaqstan ko`shesi, 9.

A`jiniyaz atındag`ı NMPI kishi baspaxanasında basılg`an. 2006 j.

Buyırtpa № 0063. Nusqası – 250 dana. Formatı 60x84.

Bahası sha`rtnama boyınsha.

742005, No`kis qalası, A.Dosnazarov ko`shesi, 104. Reestr № 11-0927

© «Qaraqalpaqstan» – 2006

So`ylewshi belgili bir pikirdi, mazmundı bildiriw ushın birdey yamasa o`z-ara jaqın ma`nige iye bolg`an leksikalıq til qurallarının` kereklesin tan`lap qollanadı. Bunday til quralları o`z-ara semantikalıq qatnasta boladı. Ma`nileri bir-birine jaqın yamasa sa`ykes til quralları arasındag`ı qatnas sinonimiyalıq qatnas dep ataladı.

Sinonimiya-stilistikada en` baslı ma`sele bolıp esaplanadı, sebebi tildi paydalanıwda ondag`ı til quralların tan`law mu`mkinshiligi sinonimler arqalı iske asadı. Ha`r qıylı jag`daylarda pikirdi da`l ha`m anıq bayanlaw tildi rawajlandıradı ha`m jetilistiredi. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tili de usınday ha`r qıylı sinonimiyalıq qurallarg`a bay til.

Sinonimiya tek leksikalıq qurallar, yag`nıy so`zler arasında g`ana emes, al sonday-aq tildin` basqa tarawlarına da (frazeologiya, so`z jasalıwı, grammatika) ta`n qubılıs. Ma`selen, **qas qaqqansha -demnin` arasında** frazeologiyalıq so`z dizbekleri, **oqıwshılardıń birewi-oqıwshılardan birewi** dizbeklerindeki seplik formaları bir-birine ma`nileri boyınsha jaqın, sonlıqtan da olar o`z-ara sinonim boladı.

Leksikadag`ı sinonimiya da, grammatikadag`ı sinonimiya da tildin` tutas sinonimiyalıq sistemasının` ha`r qıylı tarawları bolıp esaplanadı.

Sinonim degende ko`pshilik izertlewshiler til birliklerinin` bir-birin almastıra alıw uqıplıg`ın tu`sinedi, al ayırım izertlewshiler tek ma`nileri bir-birine jaqın bolg`an til birliklerin` sinonim dep qaraydı.

O`z-ara almastıra alıw uqıplıg`ı degende, birinshiden, sinonimlik qatnastag`ı so`zlerdin` ma`nisi boyınsha bir-birin almastırıwı, ekinshiden, birdey kontekstlerde bir so`zdin` ekinshi so`zdin` ornına qollanıla alıw mu`mkinshiligi tu`sinedi. Usı eki faktor sinonimlerdi anıqlawdag`ı tiykarg`ı kriteriy bolıp esaplanadı.

Sinonimler a`dette bir predmetti, belgini, is-ha`reketti ha`r ta`repleme atap, bir-biri menen jakınlasadı, biraq olar bir-birinen o`zlerinin` ma`nilik ren`kleri ha`m stilistikalıq boyawları menen o`zgeshelenedi. Misalı, **do`gerek-a`tırıp, sulıw-go`zzal, baqırıw-keyiw, adam-insan** ha`m t.b. Bul so`zler ma`nisi boyınsha qansha jaqın bolg`anı menen olardıń qollanıwında ma`nilik ren`kler baslı rol` atqaradı, sonlıqtan da olar ha`mme waqıtta bir-birin almastıra bermeydi. Misalı: **sulıw etip jaz**, biraq **go`zzal etip jaz** dep ayılmaydı. Usıg`an baylanıslı sinonimlerdin` tilde qollanıwında olardıń tiykarg`ı eki funktsiyası ko`rsetiledi: 1. Differentiatsiya xızmeti-bildiriletug`ın tu`siniktin` ren`klerin` ko`rsetiw ushın tiykarg`ı xızmet. Bul xızmeti arqalı sinonimler bir-birinen ha`r qıylı ren`kler menen ajıralıp turadı. 2. Ten`lik xızmeti- stilistikalıq maqsette bir aytqandı qaytalamaw, bir so`zdi ekinshi so`z arqalı tu`sindiriw ushın¹ xızmet etedi. Demek, sinonimlerdi anıqlawda olardag`ı ulıwmalıq (o`z ara ten`lik, o`z ara bir-birin almastırıw uqıplıg`ı) ha`m ayırmashılıq (differentiatsiya) tiykarg`ı belgileri bolıp esaplanadı. Ulıwmalıq ha`m ayırmashılıq grammatikalıq sinonimlerdi ajıratıwdın` da tiykarı boladı. Grammatikalıq sinonimler bir mazmundı ayırım so`z formaları, so`z dizbekleri, ga`pler menen bildiredi, biraq olar o`zlerinin` du`zilisi ha`m sog`an baylanıslı grammatikalıq ma`nileri boyınsha bir-birinen o`zgeshe boladı.

Seplik-en` joqarg`ı grammatikalıq abstraksiyanın` kategoriyası. Ha`r qanday atlıq o`zinin` semantikasınan g`a`rezsiz altı sepliktin` birewinde turıp, basqa so`zler menen grammatikalıq baylanısqa tu`sedi, yag`nıy seplik ga`ptegi so`zlerdi baylanıstırıwshi kategoriya. Sonlıqtan da tu`rkiy tilleri boyınsha da`slepki grammatikalarda seplik kategoriyası sintaksiste alıp qaralg`an.

Seplik-atlıqtın` ga`ptegi basqa so`zlerge ha`r qıylı sintaksislik qatnasların bildiredi. Ol birinshi gezekte, nominativlik sıpatqa iye: o`zinin` basqaratug`ın so`zleri menen dizbeklesip predmettin` basqa predmetler menen ha`reket, hal - jag`day menen qatnasın bildiredi; ekinshiden, sintaksislik sıpatqa iye: tildegi so`zlerdin` dizbeklesiw nızamlılıqlarına sa`ykes so`z formaları arasındag`ı baylanıstın` tu`rin ko`rsetedi. Ma`selen: **kitaptın`, kitapqa, kitaptan** so`zleri bir - birinen stilistikalıq baylanısı ha`m grammatikalıq ma`nisi boyınsha g`ana o`zgeshelenedi: **kitaptın` beti, kitapqa kızıg`ıw, kitaptan ko`shiriw** h.t.b.

Seplik ma`nisinin` sintaksislik xızmeti bir so`z formalarındag`ı morfologiyalıq qurallar arqalı an`latıladı, sonlıqtan da seplik so`z o`zgertiwshi morfologiyalıq kategoriya bolıp esaplanadı.

¹ Bragina A.A. Sinonimi v literaturnom yazıke. Moskva, 1896, 12 – bet.

Basqa tillerdegi sıyaqlı, qaraqalpaq tilindegi seplikler de erte waqıt-larda qa`lipesken ha`m tildin` tariyxında aytarlıqtay o`zgerislerge ushıramay rawajlanıp kiyatırǵan sistema. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde de burınnan qollanılıp kiyatırǵan altı seplik (ataw, iyelik, barıs, tabıs, shıǵ`ıs, orın) qollanıladı. Ha`r seplik o`zinin` ga`ptegi basqa so`zler menen baylanısıw ha`m ma`nilik o`zgesheliklerine iye.

Qaraqalpaq tilinin` son`g`ı waqıtlardag`ı funktsional`lıq rawajlanıwına baylanıslı ondag`ı seplik kategoriyasında da ayırım o`zgerisler payda boldı. Bunday o`zgerisler, a`llette, burınnan qa`lipesken seplik sistemasın o`zgertip jibermeydi, al tek olardıń ma`nilerine, qollanıw uqplılıǵına, jiyiligine ayırım o`zgerisler qosadı.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinin seplikleriindegi son`g`ı waqıtları ko`zge tu`setug`ın o`zgeris bul olardıń ma`nisi ha`m funktsiyası jıǵınan bir-birine jaqınlasıwı, bir-birinin` ornına qollanıwı, yag`nıy o`z-ara sinonimlik qatnasqa tu`sip funktsional`lıq orın almasıwı.

Sepliklerdin` sinonimiyası degende, a`llette, olar ha`mme waqıtta bir-birin ma`nisi, xızmeti ha`m baylanısı boyınsha almastıra aladı, dep tu`sinbew kerek, olardag`ı sinonimlik qatnas ma`nilik jaqınlıǵı boyınsha tek ayırım konteksterde ko`rinedi.

Sonlıktan da ayırım izertlewshiler tu`rkiy tillerindegi sepliklerdin` bir-birin almastırıwın, birinin` ornına ekinshisinin` qollanıwın siyrek qubılıs dep esaplaydı ha`m onın` sebebi tariyxıy rawajlanıwdag`ı ishki jag`daydın` o`zgesheliklerine, tiller arasındag`ı qatnasqa ha`m sepliklerde, semantikalıq jaqtan jaqın zonalarınan` bolıwına baylanıslı dep ko`rsetedi.¹² Bizin`she, seplikler arasındag`ı sinonimiya ha`zirgi waqıtta o`nimli paydalanıladı ha`m onı biykarlawǵa bolmaydı.

Seplik formalarınan` o`z-ara sinonim bolıp keliwi rus til bilimindegi,³ son`g`ı jılları ayırım tu`rkiy tillerinde de o`zine dıqqat awdarıp kiyatır. Ma`selen: tu`rkmen tilinin` son`g`ı shıqqan grammatikasında grammatikalıq ha`m lokal` seplikler arasındag`ı, lokal` sepliklerdin` o`zleri arasındag`ı qatnaslar arnawlı so`z etilip, onda tabıs ha`m orın, barıs ha`m shıǵ`ıs, orın ha`m shıǵ`ıs sepliklerinin` ma`nilik jaqtan jaqın bolıp, bir-birinin` ornına qollanıw jag`dayları ko`rsetilgen.⁴ Tu`rkmen tilindegi lokal` seplikler arasındag`ı ma`nilik jaqınlıq M.Xamzaevtin` arnawlı izertlewinde de so`z etilgen.⁵ O`zbek tilindegi seplik formalarınan` bir- birin almastırıw mu`mkinshilikleri I.Ziyaevanın` arnawlı maqalasında⁶ ha`m M.Iminovtin` kandidatlıq dissertatsiyasında⁷ arnawlı alıp izertlengen. Al, qaraqalpaq tilindegi sepliklerdegi sinonimiya qubılısı birinshi ret A.Bekbergenovtin` miynetlerinde so`z etiledi. Ol o`zinin` qaraqalpaq tilinin` stilistikası boyınsha miynetinde⁸ birinshi ret sepliklerdin` sinonimiyasına toqtap, onın` jeti tu`rin, seplik formaları menen tirkewishlerdin` sinonimi bolıp keliwindegi bes tu`rin ko`rsetti. Avtor qaraqalpaq tili morfologiyalıq qurılısınan` rawajlanıw ma`selelerine arnalǵan maqalasında⁹ sepliklerdegi sinonimiyanın` burın ko`rsetilgen jeti tu`rine toqtag`an, sonın` menen birge ol sepliklerdegi sinonimiyanın` sebeplerin de aytqan.

Al, akademiyalıq grammatika ushın arnap jazılǵan «atlıq» bo`liminde¹⁰ A.Bekbergenov ha`zirgi qaraqalpaq tilinin` sepliklerindegi sinonimiyasının` segiz tu`rin misallar menen da`lillep ko`rsetken. Ilimpazdın` bul miynetleri qaraqalpaq tilindegi sepliklerdin` sinonimiyasını u`yreniw ushın baslama boldı. Seplik nominativlik sıpatqa iye bolıwı menen birge o`zinin` basqaratug`ın so`zleri arqalı predmetler ha`m basqa predmetler, ha`reketler arasındag`ı qatnaslardı sıpatlaydı. Ma`selen: **oqıw baslandı**-sub`ekt ha`m ha`reket qatnası, **oqıwg`a keliw**-maqset ha`m ha`reket

¹ Peshokovskiy A.M. Printsipı i premii stilisticheskogo analiza v otsenke xudejestvennoy prozi. M., 1927, 9-bet

² Axmanova O.S. Slovar` lingvisticheskix terminov, M, 1966, 407-bet

³ Sherbak A.M. Ocherki sravnitel`nogo morfologii tyurkskix yazıkov (imya) L., 1977, 70-bet

⁴ Xamzaev M. Lokal` dushimler- Xamzaev M. Turkmen tilinin` morfologiyasının` ve sintaksisinin` meseleleri. Ashgabad, 1969, 99-103-betler

⁵ Ziyaeva I. Keleshik formalarınan` funktsional` almoshuviga doir,- «O`zbek tili va adabiyoti», 1966, № 3

⁶ Imenov I. Funktsionalnaya zamena padejnix konstruksii v sovremennom uzbekskom literaturnom yazıke. AKD, Tashkent 1976.

⁷ Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinin` stilistikası. No`kis, 1990, 49-50-betler

⁸ Bekbergenov A. Son`g`ı dawirlerde qaraqalpaq tili morfologiyalıq qurılısınan` rawajlanıwı. - Ha`zirgi qaraqalpaq tili rawajlanıwının` ayırım ma`seleri. No`kis, 1993, 70-71-betler

⁹ Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikası (so`z jasalıwı ha`m morfologiya). No`kis, 1994, 137-138-betler

qatnası, **oqıwdı pitkeriw**-ob`ekt ha`m ha`reket qatnası ha`m t. b. Sonın` menen birge sepliktin` ma`nisinde sintaksislik element te boladı, sebebi ol so`z formaları arasındag`ı baylanıstı sıpatlaydı. Ma`selen: **oqıwg`a so`zi keldi, ketti, qızıg`adı** usag`an feyiller menen g`ana dizbeklesedi, al basqa feyiller menen (ma`selen: ko`riw, jatıw ha`m t. b.) dizbeklespeydi. Demek, seplikler ushin nominativlik ha`m sintaksislik elementlerdin` bolıwı sha`rt, sebebi haqıyqıy turmıstıg`ı basqa qubılıslar menen baylanısqa ha`m qatnasqa tu`speytug`ın predmetler bolmaytug`ını sıyaqlı basqa so`z formaları menen qatnasta bolmaytug`ın atlıqtın` so`z formaları da joq.

Seplik predmet ha`m basqa qubılıslar arasındag`ı bir qıylı qatnastı bildirmeydi. Seplik ma`nileri arqalı bir-birinen o`zgeshelenetug`ın so`z formaları o`z-ara leksikalıq ma`nisi boyınsha parıqlanbaydı. Ma`selen: **u`yge, u`yden** so`zleri tek sintaksislik baylanısları boyınsha g`ana bir-birinen o`zgeshelenedi, biraq basqa ma`nilik o`zgesheligi joq. Sonlıqtan da seplik kategoriyası morfologiyalıq so`z o`zgeriw kategoriyası bolıp esaplanadı. O`z aldında morfologiyalıq so`z o`zgeriw kategoriyası bolıp esaplanadı. O`z aldında bo`lek turg`anda seplik forması hesh qanday konkret qatnastı an`lata almaydı. Ha`r bir sepliktin` affiksi onın` basqa so`zler menen baylanısın ko`rsetedi. Qaraqalpaq tilindegi atlıq o`zinin` semantikasın` neni bildiriwine qaramastan ko`rsetilgen altı sepliktin` birewinin` formasında turadı (ataw sepligi nol` forma dep esaplanadı). Qaraqalpaq tili boyınsha 40-50- jıllardag`ı miynetlerde ha`m sabaqlıqlarda altı seplikke qosa jetinshi seplik ko`mekshi sepligi berilip keldi. Onın` jalg`awları sıpatında **penen, benen, menen** ko`mekshi so`zleri ko`rsetilip, so`z benen qosılıp jazıldı. Mısalı: **adam menen, ko`z benen, tas penen** h.t.b. Bul jag`day qazaq tili grammatikasın` ta`sirinen bolg`an dep qarawg`a boladı, sebebi qazaq tilinde, haqıyqatında da, jetinshi ko`mekles sepligi bar ha`m ol o`zinin` affikslerine (jalg`awlarına iye.) Mısalı: **adammen, ko`zben, taspen**. Al, qaraqalpaq tilinde onday affiksler joq, olardıń xızmetin` **penen, benen, menen** tirkewishleri atqaradı.

Qazaq tilinde **men, ben, pen** ko`mekshi morfema xızmetin atqaradı, al qaraqalpaq tilinde **menen, benen, penen** o`z aldına qollanılattug`ın so`z, bo`lek so`z shaqabı, ko`mekshi so`z, ol seplik affiksi bola almaydı. Sonlıqtan da 60-jıllardan baslap qaraqalpaq tilin` grammatikasınan ko`mekles sepligi alıp taslandı. Biraq qaraqalpaq tili boyınsha qa`niyge ayırım izertlewshilerdin` 70- jıllardag`ı miynetlerinde elege deyin qaraqalpaq tilinde jeti seplik bar dep ko`rsetilgen.¹

Basqa tu`rkiy tillerdegi sıyaqlı, qaraqalpaq tilindegi seplikler o`zinin` ma`nisine ha`m atqaratug`ın tiykarg`ı sintaksislik xızmetlerine qaray grammatikalıq ha`m ken`islik seplikleri bolıp ekige bo`linedi.² Grammatikalıq seplikler to`mendegi qatnaslardı bildiredi: ataw sepligi-baslawısh xızmetin iyelik sepligi iyelewdi, menshiklewdi bildirip anıqlawısh xızmetin, tabıs sepligi tikkeley ob`ekti bildirip tuwra tolıqlawısh xızmetlerin atqaradı. Ken`islik seplikleri to`mendegi ma`nilerde qollanıladı: Barıs sepligi is-ha`rekettin` keyingi punktın yamasa bag`darın shıg`ıs sepligi is-ha`rekettin` shıg`ıw punktın, al orın sepligi statikalıq is-ha`reketti onın` ornın ko`rsetedi. Izertlewshiler (N.K.Dmitriev, E.V.Sevortyan) sepliklerdin` bunday bo`liniwin sha`rtli dep esaplaydı. Sebebi tildin` tariyxıy rawajlanıwında seplikler de o`zlerinin` da`slepki ma`nileri menen birge jan`a ma`nilerge de iye bolıp o`zlerinin` semantikasın ken`eytken. Mısalı: barıs sepligi ha`zirgi wakıtta ken`islik sepligi sıpatında da, grammatikalıq seplik sıpatında da qollanıladı. Usınday o`zgerislerdin` na`tiyjesinde ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi seplikler ha`r qıylı so`z dizbeklerinde o`zlerin basqarıwshı so`zlerge beyimlesip geyde ma`nilik jaqtan o`z-ara jaqın, sinonim bolıp keledi bunday sinonimiya tek belgili bir so`z dizbeklerine, konstruktsiyalarda, kontekstlerde ju`zege keledi ha`m ha`r qıylı boladı. Bul jumısta ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi seplik formaların` belgili bir konstruktsiyalarda ma`nileri boyınsha jaqın bolıp, bir-birinin` xızmetinde kollanılıw jag`dayların bunday jag`daylarda olardag`ı uqsashlıq ha`m ayırmashılıqlardı anıqlawg`a ha`r bir sepliktin` sinonimlik qatnasqa tu`siw mu`mkinshiliklerin ha`m sebeplerin ashıp ko`rsetiwge ha`m sinonimlik qatnastag`ı sepliklerdin` a`debiy tilde qollanılıwdag`ı stilistikalıq o`zgesheliklerin anıqlawg`a arnalg`an.

Jumısta jazıwda o`zinin` bahalı ma`sla`ha`tlerin bergen marhum ilimiy basshı filologiya ilimlerinin` kandidatı, dotsent A. Bekbergenovtın` topırag`ı torqa bolsın deymiz. Jumısta baspag`a

¹ Nurmuxanova A`. Tu`rkiy tillerinin` sahestirmalı grammatikası. Alma-ata, 1971, 61-bet

² Dmitriev N.K. Grammatika bashkirskogo yazıka. M-L., 1948 61-bet, Sevortyan E.V. Kategoriya padeja-Issledovaniya po sravnitel`noy grammatike tyurskix yazıkov, II, morfologiya, M., 1956, 43-bet

tayarlawda bergen ja`rdemi ha`m redaktorlıq xızmeti ushın filologiya ilimlerinin` doktori M. Xudaybergenovqa, pikir bildiriwshiler: Filologiya iliminin` kandidati, dotsent I. Seytnazarova ha`m filologiya ilimlerinin` kandidati Z. Tilewovalarg`a sheksiz minnetdarshılıq bildiremiz.

2. TIRKEWISHLI HA`M TIRKEWISHSIZ SEPLIK KONSTRUKTSIYALARDIN` SINONIMIYASI

Tirkewishler ko`mekshi so`zlerdin` bir tu`ri sıpatında seplik affiksleri arqalı bildiriletug`ın ma`nilerdi anıqlap, o`zi dizbeklesip keletug`ın seplik formasındag`ı so`zdin` na`zik ma`nilik o`zgesheliklerin tolıqtırıp, sol so`zdin` ga`ptegi basqa so`zlerge ha`r qıylı qatnasların ko`rsetiw ushın xızmet etedi. Ayırım jag`daylarda seplik affiksleri arqalı bildiriliw mu`mkinshiligi bolmag`an sintaksislik qatnaslar usı tirkewishler arqalı bildiriledi.¹ Qaraqalpaq tilinde, basqa tillerdegi sıyaqlı, tek ataw, barıs ha`m shıg`ıs seplikleri tirkewishler menen qollanladı. Biraq qaraqalpaq tili boyınsha ilimiy grammatikalarda, ha`ttegi keyingi waqıtta shıqqan mektep sabaqlarında da tabıs sepligi de tirkewishler menen qollanladı dep, onın` tirkewishleri sıpatında **jag`alap, boylap** so`zleri ko`rsetilgen.² **Da`r`yanı jag`alap qashıp otırdı. Asfal` t joldı boylap.. ju`rdi.** Bizin` she, bul ko`rsetilgen so`zlerdi tirkewish qatarına jatqarıwg`a bolmaydı, sebebi olar ele o`zlerinin` leksikalıq ma`nilerin joytqan joq ha`m belgili bir sorawg`a juwap berip ga`p ag`zası boladı: **qa`ytip qashıp otırdı? (jag`alap), qa`ytip ju`rdi (boylap).** Olar tabıs sepligindegi so`zlerdi basqaratug`ın ma`nili feyillerden jasalg`an ha`m feyil formaları bolıp qosımsha ha`reketti, tiykarg`ı ha`rekettin` sının bildiredi. Sonlıqtan da, qaraqalpaq tilinde tabıs sepligi tikkeley ob`ektti bildiredi ha`m ol ha`mme waqıtta tirkewishsiz qollanladı.

Qaraqalpaq tilindegi tirkewishler bir seplikti basqarıp qollanladı. Tek **menen (benen, penen), ushın** tirkewishleri g`ana betlew almasıqları menen kelgende eki seplikte -ataw, iyelik sepliklerinde qollanladı: **sen menen- senin` menen, men ushın- menin` ushın.** Bul formalardan iyelik sepligi forması bir qansha o`nimlirek qollanladı: **senin` menen, onın` menen** ha`m t.b Son` tirkewishi - g`an//-gen, -qan//-ken formalı feyiller menen dizbekleskende, geyde shıg`ıs sepliginin` affiksi tu`sirilip, ataw sepligi formasında da ayıla beredi: **kelgennen son` - kelgen son`, bolg`annan son` - bolg`an son`.** Biraq, bul formalar arasında ma`nilik ha`m stilistikalıq o`zgeshelikler seziledi.

Tirkewishli ha`m tirkeuishsiz seplik formaları ayırım jag`daylarda bir-birine jaqın ma`nilerdi, qatnaslardı bildiriwi mu`mkin. Bul jag`dayda olar arasında ma`nilik jaqınlıq bolıp, olardı sinonim sıpatında qarawg`a boladı.

A.N. Gvozdev orıs tilindegi predloglı ha`m predlogsız seplik formalarının` jaqınlıg`ının` seplik konstruktsiyalardın` sinonimikasi^{a`o} dep qarag`an: prinesti tovarishu-prinesti dlya tovarisha. M.F.Palevskayanın` pikiri boyınsha, bunday formalardı morfologiyalıq sinonimler dep qarawg`a bolmaydı, sebebi olardıń ma`nileri tek so`z dizbegi quramında bir-birine jaqınlasadı, sonlıqtan da olar sintaksislik sinonimler dep qaralıwı gerek.

Haqıyqatında da seplik formaları ko`pshilik jag`dayda tek belgili bir so`z dizbeklerinin` quramında g`ana sinonim bolıp bir-birin almasıra aladı. Sonlıqtan olardı seplik formalarının` sinonimiyası degennen go`re seplikli konstruktsiyalardın` sinonimiyası dep atag`an durısıraq boladı. Tirkewishler o`zlerinin` grammatikalıq xızmeti jag`ınan seplik affiksine bir qansha jaqın. Biraq tirkewishler dara turg`anda leksikalıq ma`nige iye bolmasa da o`zlerinin` jeke so`z tu`rinde qollanıwına qaray seplik affikslerinen qaraqalpaq tilindegi tirkewishlerden ajralıp turadı. Al, seplik affiksleri bolsa tirkewishlerdey jeke so`z tu`rinde qollanıw mu`mkinshiliklerinen pu`tkilley ayırılıp, seplik kategoriyasının` formaları sıpatında affikslik xızmetke o`tip ketken ayırımları basqa tu`rkiy tillerdegiydey, seplik affikslerinin` xızmetin atqarıp qollanladı. Misalı: **haqqında, tuwralı, jo`ninde, ushın** tirkewishleri tabıs sepliginin` xızmetin atqarıp keliwi mu`mkin. Sonlıqtan da bul formalar stilistikalıq o`zgesheliklerine qaray tilde tan`lap qollanladı: **Jan`alıqlar haqqında ayttı- jan`alıqlardı ayttı. Onı bilimi ushın maqtadı. Onın` bilimin maktadı.**

Tirkewishler da`slepki waqıtları ma`nili so`zler bolg`an biraq son`ınan o`zlerinin` leksiqaalıq ma`nilerin joytıp ha`r qıylı grammatikalıq xızmet atqaratug`ın ko`mekshi so`zge o`tip ketgen.^{a`u}

¹ Ha`zirgi qaraqalpaq tili morfologiya. No`kis, 1981, 47-bet.

² Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikası (so`z jasalıwı ha`m morfologiya). No`kis, 1994, 127-bet.

Ha`zirgi waqıttag`ı tirkewishlerdin` ayırımları bolmasa, ko`pshiligi derlik dara turıp o`z aldına leksikalıq ma`nige iye bolmaydı. Ayırım tirkewishlerdin` leksikalıq ma`nileri atawishlar menen yamasa atawishlıq xızmettegi qollanılga`n so`zler menen dizbeklesip kelgende g`ana ko`rinedi. Mısalı: O`z perzentimdi o`z **su`tim menen** toyg`ıza almag`anım-mag`an qanday qorlıq (A.Bekimbetov). Hayal jaralmag`an **bolıw ushın** qul (I.Yusupov). Bundag`ı tirkewishler o`z aldına turg`anda hesh qanday leksikalıq ma`ni an`latpaydı. Birinshi ga`pte **menen** tirkewishi so`zin basqarıp qural ma`nisin an`latadı, ekinshi ga`pte **ushın** tirkewishi **bolıw** so`zin basqarıp kelip, maqset ma`nisinde qollanılga`n. Geyde ga`pti tirkewish penen aytqanda da, tirkewishsiz seplik formasında qolanılga`nda da ma`nilik jaqtan jaqınlıq boladı. Ma`selen: ataw sepligindegi **haqqında, tuwralı** tirkewishlerinin` ma`nilerin geyde tabıs sepligi menen bildiriw mu`mkin, yag`nıy bul tirkewishler tabıs sepligi affiksleri xızmetin atqara aladı. Sonlıqtan da bul formalar ma`nilik jaqtan jaqın sinonim boladı, Mısalı: Da`wletov usı so`ylesik u`stinde-aq ko`p **na`rseler tuwralı** kelisip alıwı mu`mkin edi (T.Qayıpbergenov). -Da`wletov usı so`ylesik u`stinde-aq ko`p **na`rselerdi** kelisip alıwı mu`mkin edi.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi tirkewishlerdin` qollanıwı o`risinin` ken`eyiwi na`tiyjesinde olardin` tirkewishsiz seplik formaları menen sinonim bolıp keliwi mu`mkinshilikleri de arttı. Sonlıqtan da qaraqalpaq tilindegi tirkewishli seplikler menen tirkewishsiz seplikler menen tirkewishsiz seplikler arasındag`ı, sonday-aq tirkewishli seplikler menen sinonimiyalıq qubılıslardı izertlew u`lken qızıg`ıwshılıq tuwdıradı, sebebi olar arqalı ha`zirgi qaraqalpaq tilinin` stilistikalıq (so`z tan`law, so`z qollanıw) mu`mkin- shilikleri anıqlanadı.

2.1. TIRKEWISHLI ATAW SEPLIKLI KONSTRUKTSİYALAR MENEN BASQA SEPLIKLI KONSTRUKTSİYALARDIN` SINONIMIYASI

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde tirkewishli ataw sepligindegi so`zlerdin` basqa seplik formaları menen sinonim bolıp keliwi birden ko`zge tu`serlik qubılıslardan biri. Ataw sepligi qaraqalpaq tilinde tirkewishler menen de, tirkewishsiz de qollanıla beredi. Onın` tiykarg`ı tirkewishleri mınalar: **menen (benen, penen), haqqında, jo`ninde, tuwralı, jayında, arqalı, ushın, sayın, boyı, boyınsha, kibi, yan`lı, sıyaqlı, sebepli, ishinde, qa`lbinde, tu`rinde,retinde** h t b. Ataw sepligindegi so`zler usı tirkewishlerdin` ayırımları menen qollanıwı kelgende basqa qıya sepliklerdegi so`zler menen ma`nilik jaqtan jaqın bolıp keledi.

1. MENEN (BENEN, PENEN) TIRKEWISHININ` BASQA SEPLIKLER MENEN SINONIMIYASI

Menen (benen, penen) tirkewishli ataw sepligindegi so`z to`mengi seplik formaları ornında qollanıwı mu`mkin:

a) Barıs sepligindegi so`z benen sinonim bolıp birgelikti bildiredi. mısallar: Xan **ken`esgo`yi** menen oylastı (K.Sultanov).-Xan **ken`esgo`yine** oylastı. Diydilengen payı qolına tiyse **tuwısqanı menen** qasıq atpay irgege tig`ılıp, tamag`ın teris qarap ishedı (T.Qayıpbergenov).-Diydilengen payı qolına tiyse **tuwısqanıma** qasıq atpay irgege tig`ılıp, tamag`ın teris qarap ishedı.**Qa`dirbergen menen** qosa u`sh-to`rt atlı jıynaladı. -**Qa`dirbergenge qosa** u`sh-to`rt atlı jıynaladı. Eshimbet nesip etgen bir **qız benen** qosılar (A.Bekimbetov).-Eshimbet nesip etken bir **qızg`a** qosılar.

b) Tabıs sepligindegi so`z benen sinonim boladı: Mine usı sebepli ol rayonnan bir adam barıp **awıl menen** tanıstırsın degen pikirge de kelisim bermedi (T.Qayıpbergenov). - Mine usı sebepli ol rayonnan bir adam barıp **awıldı** tanıstırsın degen pikirge de kelisim bermedi.

v) Orın sepligindegi so`z benen ma`niles boladı: Bizin` **kelin menen, a`skerlerdin` hayalı menen** sizlerdin` ne haqın`ız bar? (K.Sultanov).-Bizin` **kelinde, a`skerlerdin` hayalında** sizlerdin` ne haqın`ız bar? Onı Anargu`lge uzatıp atırıp, tap qattı sharshap qalg`anday **keyip penen bug`an hayran bolıp qaradı** (U.Pirjanov).-Onı Anargu`lge uzatıp atırıp, tap qattı sharshap qalg`anday **keyipte bug`an hayran bolıp qaradı**. Azan menen nawqastın` u`stine kirgen ha`r bir adam **aldı menen** jatqan biyaptın` halın sorasadı (A. Bekimbetov).-Azanda nawqastın` u`stine kirgen ha`r bir adam **aldında** jatqan biyaptın` halın sorasadı. Anam **tu`ni menen** sergek jattı

(G.Tursinov).- Anam **tu`nde** sergek jattı. Bunday sinonimlerde ma`nilik, stil`lik o`zgeshelikler boladı.

g) Shig`ıs sepligindegi so`z benen sinonim boladı. Mısallar: Olar awıldan shıqqansha **jol menen** ju`rse de, Shortanbay tog`ayına kirgennen keyin joldan shig`ıp ketti (T. Qayıpbergenov).-Olar awıldan shıqqansha **joldan** ju`rse de, Shortanbay tog`ayına kirgennen keyin joldan shig`ıp ketti. Ha`tte diywallarına qımbat tas qalatıp, onın` u`stine **altın-gu`mis penen o`rmek** salg`an (**K.Sultanov**).-Ha`tte diywallarına qımbat tas qalatıp, onın` u`stine **altın-gu`misten** o`rmek salg`an. A`llekim **pulemet penen** attı (N.Da`wqaraev).-A`llekim **pulementten** attı. So`ytip Allanxor so`zde **ju`yrikligi menen** bayıg`an eken («Qaraqalpaq fol`klorı»). So`ytip Allanxor so`zde **ju`yrikliginen** bayıg`an eken. Mın` **esitken menen** bir ko`rgen abzal («Qaraqalpaq fol`klorı»).- Mın` **esitkennen** bir ko`rgen abzal. Usı keliwimde de Eshimbettin` **zorlawı menen** ju`da` qısınıp, qıynalıp keldim (A.Bekimbetov).-Usı keliwimde de Eshimbettin` **zorlawınan** ju`da` qısınıp, qıynalıp keldim. Bul mısallardag`ı **menen** tirkewishinin` ma`nileri ha`r qıylı:Ol quradı (**pulemet penen, jol menen**),salıstırıwdı (**esitken menen**),sebeplik (**zorlawı menen**),qatnaslardı an`latadı.

2. USHIN TIRKEWISHI MENEN BASQA SEPLIKLER SINONIMIYASI

Ataw sepliginde **ushın** tirkewishi menen qollanılg`an so`z to`mendegi seplik formaları menen sinonim boladı:

a) Barıs sepligindegi so`z benen ma`niles bolıp maqsetti bildiredi.Mısalı: Qızıl bet a`n`gimesin shorta kesip **aytıw ushın** juwap soradı (T.Qayıpbergenov).-Qızıl bet a`n`gimesin shorta kesip **aytıwg`a** juwap soradı. Bul mekemede bolsa, **direktor ushın** arawlı mashina joq eken (A.A`liev).- Bul mekemede bolsa, **direktorg`a** arawlı mashina joq eken. Degen menen... ha`zirgi so`zdi qıpa saqlaw **Jiymurat ushın** ku`ta` naqolay ko`rindi (T.Qayıpbergenov). -Degen menen... ha`zirgi so`zdi qıpa saqlaw **Jiymuratqa** ku`ta` naqolay ko`rindi.

b)Tabıs sepligindegi so`z benen sinonim boladı. Mısalı: Begistin` u`lgisi boyınsha atlı **no`kerler ushın** birim-birim ko`zden o`tkeriw baslandı. Begistin` u`lgisi boyınsha atlı **no`kerlerdi** birim-birim ko`zden o`tkeriw baslandı.

3. BOYINSHA TIRKEWISHI MENEN BASQA SEPLIKLER SINONIMIYASI.

a) Ataw sepliginin` boyınsha tirkewishi orınlıq qatnastı bildirip kel-gende orın sepligi forması menen sinonim boladı: **Jol boyınsha** ol meni zerikpesin dedi me... (T.Qayıpbergenov), **-Jol da** ol meni zerikpesin dedi me...

b) Al ataw sepliginin` bul tirkewishi geyde shig`ıs sepligindegi so`zlerge sinonim bolıp ta keledi: Durısın aytayın, senin` qaraqalpaq a`debiyatı **pa`ni boyınsha** ha`zirgi bilimin` otlichno bahalawg`a ılayıq emes (A.A`liev)- Durısın aytayın, senin` qaraqalpaq a`debiyatı pa`ninen ha`zirgi bilimin` otlichno bahalawga ılayıq emes.

4. HAQQINDA, TUWRALI, JO`NINDE TIRKEWISHLERI MENEN SEPLIKLER SINONIMIYASI.

Ataw sepliginde **haqqında, tuwralı, jo`ninde** tirkewishleri menen qolla-nılg`an so`z to`mendegi seplik formaları menen ma`niles boladı.

a) Feyiller menen basqarılıp kelgende bunday so`zler tabıs sepligindegi tuwra ob`ektin` ornına qollanıladı. Mısalı: Mırjıq Aymurat qızılbettin` **aytqanları haqqında** so`yledi (T.Qayıpbergenov),- Mırjıq Aymurat qızılbettin` aytqanlarınan so`yledi. Rızamurat usı **ma`sele jo`ninde** ko`p oyladı (A.A`liev),- Rızamurat usı **ma`seleni** ko`p oyladı. Men de siz benen sol tuwralı **ma`sla`hetlesiw boyınsha** kelip otr edim.- Men de siz benen sol tuwralı **ma`sla`hetlesiwge** kelip otr edim.

Eger ataw sepligindegi bunday so`z awıspalı feyiller menen basqarılmay, basqa so`zlerge baylanıslı tikkeley ob`ektı bildirse, onı tabıs sepligi menen almasırwıg`a bolmaydı. Mısalı: Jigit **baslıg`ı haqqında** da jaqsı mag`lıwmat berdi.(A.A`liev) degen ga`pte baslıg`ı haqqında forması tikkeley ob`ekt emes, al anıqlawısh funktsiyasında kelgen, al berdi feyilinin` ob`ektı mag`lıwmat so`zi, sonlıqtan da **baslıg`ı haqqında** formasın baslıg`ın dep o`zgeriwge bolmaydı.

b) Geypara jag`dayda bul tirkewishler baris sepliginin` **bola** tirkewishine ma`nisi boyınsha jaqınlasadı. Mısalı: Onın` menen ekewimizdi gu`zdegi **qozg`alan` haqqında** qazı iyshang`a shaqırtqan (A.Beyimbetov).- Onın` menen ekewimizdi **gu`zdegi qozg`alan`g`a bola** qazı iyshang`a shaqırtqan.

5. ARQALI TIRKEWISHI MENEN BASQA SEPLIKLER SINONIMIYASI.

Ataw sepligindegi **arqalı** tirkewishi shıg`ıs sepligindegi so`z benen sinonim bolıp belgili bir shıg`ıw ornın, derekti bildirip keledi. Mısalı: Parsha menen tek **telefon arqalı** xabarlasıp turdım (A.A`liev). -Parsha menen tek **telefonnan** xabarlasıp turdım. Tan` ata u`sh ju`zlegen **du`tkish arqalı** tu`tin ko`terildi (T.Qayıpbergenov). -Tan` ata u`sh ju`zlegen **du`tkishten** tu`tin ko`terildi. Qonaqlardıń u`stine kim kelip, kim ketip atırg`anının` ha`mmesinin **Biybi arqalı** bildi de otırdı (T.Qayıpbergenov).- Qonaqlardıń u`stine kim kelip, kim ketip atırg`anının` ha`mmesin **Biybiden** bildi de otırdı. Oyaqqa **qala arqalı** barıw kerek eken (A.A`liev). Oyaqqa **qaladan** barıw kerek eken.

6. SAYIN TIRKEWISHI MENEN BASQA SEPLIKLER SINONIMIYASI

Sayın tirkewishi menen ataw sepliginde qollanıl`an so`z ornı sepligindegi so`z benen ma`niles bolıp waqıtlıq yamasa ornılı ma`nide keledi. Mısalı: Ha`r **adım sayın** adam o`lip atırg`anda da urlıq etpegen (T.Qayıpbergenov). -Ha`r **adımında** adam o`lip atırg`anda da urlıq etpegen. Espe qumnın` etegine kurke qurıp **ku`nde** erte turıp kesh jatıp awır miynet etti. Espe qumnın` etegine kurke qurıp **ku`n sayın** erte turıp kesh jatıp awır miynet etti. (A.Bekimbetov).

7. SEBEPLI TIRKEWISHI MENEN BASQA SEPLIKLER SINONIMIYASI.

Sebepli, sebepten tirkewishleri sebeplik qatnastı bildiretug`ın bolg`anlıqtan ko`binese shıg`ıs sepliginde usı ma`nide kelgen so`zge sinonim boladı. Mısalı: Ma`selen, sen jaqsı **oqıg`anın` sebepli** institutqa kirdin`, sonın` o`zi baxıt. - Ma`selen, sen jaqsı **oqıg`anın`nan** institutqa kirdin`, sonın` o`zi baxıt. (T.Qayıpbergenov).

8. BOYI TIRKEWISHI MENEN BASQA SEPLIKLER SINONIMIYASI.

Ataw sepligindegi **boyı** tirkewishi menen qollanıl`an so`z waqıtlıq ha`m ornılıq ma`nide ornı sepligindegi so`z benen sinonim boladı. Mısalı: Azada kiyiminde sonsha go`zzal hayaldı **o`mirim boyı** ko`rmegenmen (T.Qayıpbergenov). -Azada kiyiminde sonsha go`zzal hayaldı **o`mirimde** ko`rmegenmen. **Tu`ni boyı** uyqım kelmeydi, tek qalg`ıyman («Seytnazarov»). **Tu`nde** uyqım kelmeydi, tek qalg`ıyman. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde baris ha`m shıg`ıs sepliklerinin` tirkewishi formalarınin` basqa qıya sepliklerdin` tirkewishsiz formalarına sinonim bolıp keliw jag`dayları ju`da` az ushırasadı.

Geypara izertlewshiler **adam haqqında, adam tuwralı, sabaqtan keyin-sabaqtan son`, u`yge deyin-u`yge shekem, sabaqtan burın -sabaqtan aldın** formaların tirkewishli sepliklerdin` sinonimiyası dep qaraydı. Haqıyqatında, olay emes, sebebi so`zler tek bir seplikte turıp, olardıń **tek g`ana** tirkewishleri basqa. Sonlıqtan da bunday formalardı tirkewishlerdin` sinonimiyası dep qaraw kerek. Sinonim seplikler degende biz, ha`r qıylı sepliklerdegi so`zlerdin` grammatikalıq ma`nisi jag`man bir-birine jaqın bolıp keliwin tu`sinemiz. -Qalay, Eshimbetjannın` jorası qa`weterli emes pe, kelinW-dep molla **jol boyı** Sapargu`lden soradı (A.Bekimbetov). -Qalay, Eshimbetjannın` jorası qa`weterli emes pe, kelinW-dep molla **jolda** Sapargu`lden soradı.

9. MAQSETINDE TIRKEWISHI MENEN BASQA SEPLIKLER SINONIMIYASI.

Ataw sepliginin` **maqsetinde** tirkewishinin` ma`nisi baris sepligi forması menen beriliwi mu`mkin. Mısalı: Ashıq ga`plerim ushın o`pkeleme, endigiden bılay qızımdı **oqıtıw maqsetinde**

u`yge kelmey-aq g`oy (T.Qayıpbergenov).-Ashıq ga`plerim ushın o`kpeleme,endigiden bılay qızımdı **oqıtıwg`a** u`yge kelmey-aq g`oy.

Qaraqalpaq tilinde barıs ha`m shıg`ıs seplikleri de tirkewishler menen qollanıladı. Bul tirkewishler de seplik affiksleri arqalı bildiriletug`ın ma`nilerdi anıqlap keledi, sonday-aq seplik affikslerine qarag`anda da o`zi dizbeklesip so`zdin` na`zik ma`nilik o`zgesheliklerin tolıqtırıw ushın xızmet etedi ha`m bir qansha da`l etip ko`rsetiw ushın qollanıladı. Salıstırın`: **u`yine ketti- u`yine qaray ketti, jas waqtınan biledi- jas waqtınan beri biledi (berli, bermag`an)** biledi. Bunday formalardı o`z-ara sinonim dep karawg`a bolmaydı, sebebi olar sepliktin` ha`r qıylı ko`rinisi. Qaraqalpaq tilinde **taman, jaqın** tirkewishleri menen qollanılg`an waqıtlıq ma`nidegi barıs sepligi forması geyde orın sepligi menen sinonim bolıp keledi. Mısalı: Qızıl qum arasında a`pten ıssılıq **tu`ske taman** ko`teriledi. («Seytnazarov).- Qızıl qum arasında a`pten ıssılıq **tu`ste** ko`teriledi. Sol jatıstan **keshke taman** g`ana o`zine keldi. (T.Qayıpbergenov). Sol jatıstan **keshte** g`ana o`zine keldi. **Ku`n batarg`a taman** bir militsioner menen eki jigit keldi (Sh.Seytov).- **Ku`n batarda** bir militsioner menen eki jigit keldi. Bul mısallardag`ı barıs sepligi wakıttı shama menen ko`rsetse, orın sepligi forması onı anıq bildiredi.

10.TIRKEWISHLI SEPLIKLERDIN` O`Z-ARA SINONIMIYASI.

Basqa tu`rkiy tillerindegi sıyaqlı, qaraqalpaq tilinde de tek u`sh seplik tirkewishler menen qollanıladı: ataw, barıs ha`m shıg`ıs seplikleri.**Ataw sepligi** menen qollanılatug`ın tirkewishler tiykarınan qurallıq, maqsetlik, sebeplik ha`m uqsaslıq qatnaslardı bildiredi. Olardıń ayrımları betlew almasıqları menen qollanılg`anda ataw ha`m iyelik sepliklerin basqarıp keledi: **sen ushın-senin` ushın, ol ushın- onın` ushın. Al, menen tirkewishi iyelik** sepliginde almasıqlar menen qollanıladı: **menin` menen, senin` menen, onın` menen** (a`debiy tilde olar ataw sepligi formasında **men, menen, sen menen, ol menen bolıp o`nimli ayılmaydı**). **Barıs sepliginin`** tirkewishleri ken`isliktegi bag`ıtlıq waqıtlıq, sınılıq h. t. b. qatnaslardı bildiredi: **jaqın, juwıq, taman, deyin, sheyin, shekem, bola, qaray, qarap, sa`ykes, qarsı, qaramastan** h.t. b. **Shıg`ıs sepligi** tirkewishleri ken`islik ha`m waqıtlıq, sonday-aq sebeplik qatnaslardı da bildiredi: **beri, berli, beter, baslap, burın, ilgeri, keyin, son`, go`re, basqa, o`zge, bo`ten, tıs, aslam, artıq** h.t.b.

Grammatikalıq ma`nilerinin` usınday ha`r qıylı bolıwına qaramastan tirkewishli sepliktin` bir forması ekinshi bir tirkewishli seplik forması menen ayırım kontekstlerde ma`nilik jaqtan jaqınlasadı, ha`tteki birin-biri almastırıw mu`mkinshiligine de iye boladı. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde bunday qubılıs onsha o`nimli emes, tek:

Ataw sepligindegi so`z ayırım tirkewishler menen qollanılg`anda,onı barıs sepligindegi tirkewishli so`z benen.

1. Ataw sepligindegi tirkewishli so`zdi shıg`ıs sepligindegi tirkewish penen qollanılg`an so`z benen.

1. Barıs sepliginde tirkewish penen kelgen so`zdi shıg`ıs sepliginin` tirkewishli forması menen almastırıw mu`mkin. Tirkewishli sepliklerdin` sinonim bolıp keliwine barlıq tirkewishler qatnasa bermeydi. Sonlıqtan da biz ha`r sepliktin` forması menen sinonim bolıwına qatnasatug`ın tirkewishlerdi alıp qaraymız.

1. TIRKEWISHLI ATAW SEPLIGI MENEN TIRKEWISHLI BARIS SEPLIGI SINONIMIYASI.

a) Ataw sepliginde **tuwralı, jo`ninde** tirkewishleri menen qollanılıp sebeplik qatnastı bildiretug`ın so`zdi geyde barıs sepliginde bola tirkewishi menen almastırıwg`a boladı: **jumis tuwralı** keldim- **jumisqa bola** keldim. Keyingi forma ko`binese awız eki so`ylew tili ushın ha`m onsha o`nimli qollanılmaydı.

b) Ataw sepliginin` **ushın** tirkewishi maqsetlik qatnastı bildirip, barıs sepliginin` **bola** tirkewishi menen ma`niles bolıp keledi: **Siz ushın-sizge bola, balam ushın-balama bola**. Mısalı: **Men ushın**, meni izlep qara tu`nde sonsha jerden kelgenin`iz, **men ushın** barlıq oyın`ızdı, aytqanın`ız, shın ju`regin`ızdı mag`an ashqanın`ız (A.Bekimbetov).-**Mag`an bola**, meni izlep qara tu`nde sonsha jerden kelgenin`iz, **mag`an bola** barlıq oyın`ızdı, aytqanın`ız, shın ju`regin`ızdı mag`an

ashqanın ız. Eger men onı nag'ız ar-namışlı, hu'jdanlı jigittey o'temesem, **lebizim ushın** qurban bolıp, shiyrin janımnan keshiwge ırzaman (A.Bekimbetov). -Eger men onı nag'ız ar-namışlı, hu'jdanlı jigittey o'temesem, **lebizime bola** qurban bolıp, shiyrin janımnan keshiwge ırzaman.

v) Ataw sepliginin` **menen, benen, penen** tirkewishi sebepti bildirip barıs sepliginin` **muwapıq, sa'ykes** tirkewishlerinin` ornına qollanılıwı mu'mkin. Mısalı: Aq patshanın`, **ha'mirine muwapıq**, ma'dika`rg`a alındın`, jaqında ketesen` (M.Da`ribaev). -Aq patshanın`, **ha'miri menen** ma'dikarg`a alındın`, jaqında ketesen`. Bul formalardıń ekewi de ten`dey qollanıladı, biraq birinshi forma ko`binese ra`smiy isler stili ushın ta`n.

g) Ataw sepliginin` **menen, benen, penen** tirkewishi barıs sepliginin` **qarsı** tirkewishi menen sinonim bolıp keledi. Mısalı: Biz ha`zirdin` o`zinde u`stem **toparlarg`a qarsı** gu`resip atırımız (A.Bekimbetov) degen ga`pti .Biz ha`zirdin` o`zinde **u`stem toparlar menen** gu`resip atırımız dep aytıwg`a boladı.

d) Ataw sepliginin` **ushın** tirkewishi barıs sepliginin` **baylanışlı** tirkewishi menen ma`nilik jaqtan jaqın bolıp keledi: **Shaqrıtqanım ushın** so`kpe meni sen (I.Yusupov). **Shaqrıtqanıma baylanışlı** so`kpe meni sen. Keyingi forma onsha o`nimli emes, tek awız eki so`ylew tilinde qollanıladı.

e) Ataw sepliginin` **boyınsha** tirkewishi barıs sepliginin` **muwapıq, sa'ykes** tirkewishleri menen sinonim bolıp keledi. **Buyrıq boyınsha- buyrıqqa muwapıq** (sa'ykes). Mısalı: Qosannın` **planı boyınsha** kooperativtin` bes adamnan ibarat basqarması boladı.(A.A`liev).-Qosannın` **planına muwapıq** kooperativtin` bes adamnan ibarat basqarması boladı. Ernazar politseyskiydin` **siltewi boyınsha** irkiwxanada qazıxanag`a qaray ju`rdi (A.Bekimbetov). Ernazar politseyskiydin` **siltewine sa'ykes (muwapıq)** irkiwxanadan qazıxanag`a qaray ju`rdi. Mısalıdag`ı **muwapıq, sa'ykes** tirkewishleri ko`binese ra`smiy isler stilinde qollanıladı.

j) Ataw sepliginin` **boyınsha** tirkewishi qanday da bir derekti an`latıp kelgende barıs sepliginin` **qarag`anda** tirkewishi menen ma`niles bolıp keledi: **ko`rsetiwi boyınsha-ko`rsetiwine qarag`anda**, Mısalı: **Bala-shag`asının` aytıwına qarag`anda**, qara qurash, belinde qostar oq qadag`an qayıs belbew, qolında sholaq mılmıq, murtı shanshılq`an, a`psheri suwıq baspashı bolıptı (K.Sultanov).-**Bala -shag`asının` aytıwı boyınsha**, qara qurash, belinde qostar oq qadag`an qayıs belbew, qolında sholaq miltıq, murtı shanshılq`an, a`psheri suwıq baspashı bolıptı. Al zavmag bolsa, **tu`r-tu`si boyınsha** ju`da` a`piwayı, ku`ta` qorenish kiyinip ju`retug`ın adam (T.Qayıpbergenov).-Al zavmag bolsa, **tu`r-tu`sine qarag`anda** ju`da` a`piwayı, ku`ta` qorenish kiyinip ju`retug`ın adam.

z) Ataw sepliginin` **sebepli** tirkewishi ha`m barıs sepliginin` **bola** tirkewishleri sinonim bolıp keliwi mu'mkin. Mısalı: **Ol`ga sebepli** Ospannın` studentlik da`wiri ju`da` qızıqlı o`tti (A.A`liev).- **Ol`gag`a bola** Ospannın` studentlik da`wiri ju`da` qızıqlı o`tti. Bul jag`daydı eki tirkewishi te sebeplik qatnastı bildirip, ko`binese awız eki so`ylew tilinde ko`birek qollanıladı.

2.TIRKEWISHLI ATAW SEPLIGI MENEN TIRKEWISHLI SHIG`IS SEPLIGI SINONIMIYASI.

a) Ataw sepliginin` **boyı** tirkewishi waqıtlıq qatnastı bildirip kelgende shıg`ıs sepliginin` «beri» (**berli, bermag`an**) tirkewishlerine ma`nilik jaqtan jaqın boladı: **bir jıl boyı-bir jıldan beri** (**berli, bermag`an**). Mısalı: Qaraqalpaqtın` gu`lla`n puxarası xorezmli diyxanlar menen **jıllar, a`sirler boyı** bekkem tatıw, o`mirlik dos. (A.Bekimbetov). -Qaraqalpaqtın` gu`lla`n puxarası xorezmli diyxanlar menen **jıllar, a`sirlerden beri** bekkem tatıw, o`mirlik dos. Ko`p **jıllardan berli** diyqanman,-dep basınan keshirgen pu`tkil ha`diyseni ayta basladı. (A.Bekimbetov). -Ko`p **jıllar boyı** diyxanman, -dep basınan keshirgen pu`tkil ha`diyseni ayta basladı.

b) Ataw sepliginin` **sebepli** tirkewishi sebeplik qatnastı bildirip kelgende, shıg`ıs sepliginin` **keyin, son`** tirkewishlerine sinonim boladı. Mısalı: 1. Bayag`ıda **aldag`annan keyin** Qa`dirbaydın` u`yine qaray ayaq baspayman (A.Bekimbetov).-Bayag`ıda **aldag`anı sebepli** Qa`dirbaydın` u`yine qaray ayaq baspayman.

2. Burqırag`an da`r`yalar sho`lge aylandı,
Simirgen son` sen olardıń ba`ha`rin.(N.To`reshov).

Burqırag`an da`r`yalar sho`lge aylandı,
Simirgenin` sebepli sen olardıń ba`ha`rin.

3. Sen mug`allim **bolg`an son`**, a`lbette, aytqanman. (T.Qayıpbergenov).-Sen mug`allim **bolg`anın` sebepli (ushın)**, a`lbette, aytqanman. Aytıp o`tkenimizdey, **son`**, **keyin** tirkewishleri kelbetlik feyildin`: **g`an- gen** formaları menen qollanılğ`anda shıg`ıs sepliginin` affiksi tu`sirilip te qollanıla beredi, biraq shıg`ıs sepligi ma`nisi saqlanadı. Keltirilgen keyingi eki ga`p usı aytqang`a misal bola aladı.

3. TIRKEWISHLI BARIS SEPLIGI MENEN TIRKEWISHLI SHI»IS SEPLIGI SINONIMIYASI.

a) Baris sepliginin` salıstırıw ma`nisindegi **qarag`anda** tirkewishi shıg`ıs sepliginin` sol ma`nidegi **go`re** tirkewishi menen sinonim bolıp keledi. Misalı: Ol kisi menen ju`rgen adamdı **mennen go`re** o`zin` jaqsı bilesen` g`oy. (O`.Ayjanov). Ol kisi menen ju`rgen adamdı **mag`an qarag`anda** o`zin` jaqsı bilesen` g`oy. Xannın` qasındag`ı basqa **wa`zirlerge qarag`anda** Jiyrenshenin` danalıg`ı basım boladı (Xalıq danalıg`ı).- Xannın` qasındag`ı basqa **wa`zirlerden go`re** Jiyrenshenin` danalıg`ı basım boladı. Nurlıbek **og`an qarag`anda** anag`urlım dug`ijim edi (T.Qayıpbergenov).- Nurlıbek **onnan go`re** anag`urlım dug`ijim edi. Sonlıqtan onı **basqalarg`a qarag`anda** jaqsı ko`redi (O`.Xojaniyazov).- Sonlıqtan onı **basqalardan go`re** jaqsı ko`redi. Bul misallardag`ı **go`re** tirkewishli forma ko`binese awız eki so`ylew tilinde qollanıladı.

b) Baris sepliginin` **deyin, sheyin, shekem** tirkewishleri waqıtlıq qatnastı bildirip kelgende shıg`ıs sepliginin` waqıtlıq ma`nidegi **beri (berli, bermag`an)**, sonday-aq burın tirkewishleri menen ma`niles bolıp keledi. Misalı: Ernazar menen bir **ha`ptege shekem** soylespegeni esine tu`sip qattı uyaldı. (A.Bekimbetov).- Ernazar menen bir **ha`pteden beri** so`ylespegeni esine tu`sip qattı uyaladı. **Sonnan beri** u`nedemey ju`rgenin` beW (T.Qayıpbergenov).- **Sog`an deyin** u`nedemey jurgenin` beW Ol jag`ınan g`am jeme, ag`a, bizler bul awılğ`a **kelmesten burın** da`lilimizdi tawıp qoydıq. (A.Bekimbetov).- Ol jag`ınan g`am jeme, ag`a, bizler bul awılğ`a **kelgenge deyin** da`lilimizdi tawıp qoydıq.

Olardıń sinonim bolıp keliwi ga`ptin` ulıwma ma`nisine baylanıslı boladı, ol basqa jag`daylarda **deyin, sheyin, shekem** tirkewishleri waqıttın` shegin, aqırğ`ı tochkasın bildirip, al **beri (berli, bermag`an)** tirkewishleri wakıttın` baslanıw punktın bildirip bir-birine antonim bolıwı da mu`mkin **sonnan beri- sog`an deyin, azannan beri-azang`a deyin** h.t.b.

Sinonimlik qatnas geyde tirkewishli tek eki seplik arasında g`ana emes, al u`sh tirkewishli seplikler arasında bolıwı mu`mkin: **bir ha`pte boyı (ataw), bir ha`ptege shekem (baris)- bir ha`pteden berli (beli, bermag`an)** (shıg`ıs). Salıstırın`: Son` Aqbiydaydın` **o`tinishi boyınsha** qozılardın` birewin soyıw ushın dalag`a shıqtı. (T.Qayıpbergenov).

Son` Aqbiydaydın` **o`tinishi menen** qozılardın` birewin soyıw ushın dalag`a shıqtı.

Son` Aqbiydaydın` **o`tinishine bola** qozılardın` birewin soyıw ushın dalag`a shıqtı.

Son` Aqbiydaydın` **o`tinishinen keyin** qozılardın` birewin soyıw ushın dalag`a shıqtı.

Solay etip, tirkewishler menen qollanılg`an ha`m tirkewishsiz sep-liklerdin` o`z-ara sinonim bolıp keliwi ha`zirgi qaraqalpaq tilinde o`nimli qubılıs. Sonın` menen birge tirkewishli sepliklerdin` (ataw, baris, shıg`ıs) tirkewishli formada o`z-ara sinonim bolıp keliw jag`dayları da ha`zirgi tilde ushırasadı.

TIRKEWISHSIZ SEPLIKLI KONSTRUKTSIYALARDI;SINONIMIYASI.

Tu`rkiy tillerdegi seplik formaların` evolyutsiyası, qa`liplesiwı ha`m rawajlanıw tariyxı o`z ishine uzaq da`wirdi qamtıydı. Tariyxıy rawajlanıw barısında sepliklerdin` formalarında ha`m ma`nilerinde ha`r qıylı o`zgerisler bolg`an. Ayırım seplikler, misalı: iyelik sepligi menen tabıs sepligi arasında, baris sepligi menen shıg`ıs sepligi arasında ertede semantikalıq jaqınlıq bolıp, olar bir-birinen ajıralmag`an. Sonlıqtan ha`zirgi waqıtta seplik jalg`awlarındag`ı bir-biri menen almasıp qollanıw ko`binese usı sepliklerde ko`birek bayqaladı. Ha`zirgi tu`rkiy tillerinin` seplik sisteması tolıq qa`liplesip, olardag`ı seplikler ha`r qıylı ishki, sırtqı faktorlarg`a baylanıslı rawajlanbaqta.

Qaraqalpaq a`debiy tilinin` ha`zirgi rawajlanıw barısında og`an basqa tillerdin` (oris, o`zbek) h.t.b. ta`siri na`tiyjesinde ko`plegen kategoriyalardın`, sonın` ishinde sepliklerdin` de ha`r qıylı ma`nileri de qollanıw o`risin ken`eytti. Ha`zirgi tilde seplikler belgili bir kontekstlerde bir-birin almastırıw mu`mkinshiliklerine iye boldı. Bul qubılıs, sepliklerdin` yamasa seplikler konstruktsiyalardın` sinonimiyası dep ataladı. Qaraqalpaq tilinde seplikler o`zlerinin` formalıq ko`rsetkishleri (seplik affiksleri) ma`nileri ha`m qollanıw o`zgeshelikleri boyınsha bir-birinen ajralıp turadı. Ha`r bir sepliktin` ma`nisi ha`r qıylı. Ma`selen: iyelik, tabıs, orın seplikleri ha`mme waqıt tirkewishsiz qollanıladı, al ataw, barıs, shıg`ıs seplikleri tirkewishler menen de tirkewishlersiz de keliwi mu`mkin.

Seplikler arasındag`ı sinonimiya tirkewishsiz seplik ha`m tirkewishsiz seplik, tirkewishli seplik ha`m tirkewishsiz seplik arasında boladı. Sinonimiya geyde tek eki seplik emes, al u`sh seplik arasında da bolıwı mu`mkin. Mısalı:

Jalg`ız jigit jawg`a tiyse,
Jigitke ku`sh kuwat boladı (A.Dabilov)
 Jalg`ız jigit jawg`a tiyse,
Jigit ushın ku`sh kuwat boladı.
 Jalg`ız jigit jawg`a tiyse,
Jigitte ku`sh kuwat boladı.

Tirkewishsiz qollanılg`an sepliklerdegi ma`nilik jaqınlıqtı:

- 1) grammatikalıq seplikli konstruktsiyalardın` sinonimiyası:
- 2) ken`islik seplikli konstruktsiyalardın` sinonimiyası:
- 3) grammatikalıq seplikli ha`m ken`islik seplikli konstruktsiyalardın` dep u`sh toparg`a bo`lip karaymız.

I. GRAMMATIKALIQ SEPLIKLI KONSTRUKTSIYALARDIN` SINONIMIYASI

Grammatikalıq seplikler ga`pte belgili bir sintaksislik funktsiyada kollanıladı. Ataw sepligidegi so`z tiykarınan baslawısh, iyelik sepligindegi so`z anıqlawısh, tabıs sepligindegi so`z tolıqlawısh xızmetlerin atkaradı.

Ataw sepligi. Tyurkologiyalıq a`debiyatlarda bul seplik bir neshe atamalarda ushırasadı: N.A.Baskakov, A.N. Kononov, N.P.Direnkova onı «tiykarğ`ı seplik» (osnovnoy padej) dep, N.K.Dmitriev «belgisiz seplik» (neopredelenny padej). A.P.Potselueskiy «absolyut seplik», E.I.Ubryatova «Formaga iye emes seplik» (neofornlenny padej), K.Ataev «affiksiz seplik» (bezaffiksnıy padej) h.t.b dep atag`an. Onın` «belgisiz» dep atalıw sebebi-bul seplik formasındagı so`z ataw sepligi ma`nisin de, iyelik sepligi ma`nisin de, tabıs sepligi ma`nisin de bildiriw mu`mkin, onın` qaysı ma`nide kollanılg`anı tek kontekste anıqlanadı. Mısalı: **Awıl menin`** jaslıg`ımdı yadqa tu`siredi (ataw). **Awıl adamları** bunday jumısqa sheber boladı (iyelik). Ol kanday da bir awıl ko`rse, **o`z awılın** yadqa tu`siredi. (tabıs). Ataw sepliginin` tiykarğ`ı seplik dep atalıw sebebi- bul seplikte atlıqtıq tek tiykarğ`ı (do`rendi ha`m do`rendi emes) g`ana ko`rsetiledi, yag`nıy bul seplik nol` formada turadı, onın` arnawlı grammatikalıq ko`rsetkishi joq. Ol basqa sepliklerdin` jasalıwı ushın baza bolıp esaplanadı, basqa sepliklerdin` ko`rsetkishleri ataw sepligi formasınan keyin jalg`anadı.

Ataw sepliginde tirkewishsiz qollanılg`an atlıq ha`m basqa da substantivlesken so`z shaqapları ko`binese baslawısh xızmetin atqaradı yamasa qospa bayanlawısh quramında keledi. Mısalılar: Miynetsiz **o`mir** (baslawısh)-**qara ko`mir** (bayanl). **Jıg`ılg`an** (baslawısh) -gu`reske toymaydı. Balası erjetip **adam boldı** (qospa bayanlawısh).

Tu`rkiy tillerindegi ataw sepligi, E.V. Sevortyan ko`rsetkendey, awız eki so`ylew tilinde qa`legen basqa sepliktin` ornına qollanıwı mu`mkin^{a,w}, al rawajlang`an a`debiy tillerde ol barıs, shıg`ıs ha`m orın sepliklerinin` ornına qollanılmaydı, biraq ol iyelik ha`m tabıs sepligi orınlarında jiyyi ushırasadı.^{a,h}

Iyelik sepligi: Tu`rkiy tillerindegi iyelik sepligi grammatikalıq sepliklerdin` biri bolıp, ha`r tilde o`zinin` sa`ykes affikslerine iye. Qaraqalpaq a`debiy tilinde onın` tiykarğ`ı ko`rsetkishleri -nın`// -nin`, -dın`// -din`, -tın`// -tin` affiksleri. Iyelik sepligi qabil etken atlıqlar ha`m substantivlesken basqa

soʻzler, tiykarinan, iyelikti, menshiklewdi haʼm haʼr qiyli daʼrejedegi baylanis haʼm qatnaslardi bildiredi. Iyelik sepligindegi soʻz gaʼpte basqa atliqtinʼ aniqlawishi bolip keledi haʼm oninʼ menen eki taʼrepleme baylanisadi: birinshi jagʼinan aniqlawish atliq iyelik sepliginde turip aniqlaytugʼin soʻz benen basqariw arqali baylanisadi:ekinshi jagʼinan, aniqlanatugʼin atliq oninʼ menen bette kelisiw arqali baylanisadi¹⁹: **instituttinʼ kitapxanası** . Bunday baylanistinʼ tuʼri tuʼrkiy tilerdegi izafet dep ataladi haʼm ol haʼr qiyli qatnaslardi bildiredi. Iyelik sepligindegi soʻz tartımlangʼan soʻz bolmasa, iyelik sepligi arqali oninʼ kerekligi sezilip turadi. Ayırım tyurkologlardınʼ pikiri boyınsha, tuʼrkiy ata tilde iyelik sepligi bolmagʼan, oninʼ ornına izafetlik konstruksiya qollanılıp, eki atliq affikssiz qatar turip birinshi aniqlawish, al ekinshi aniqlanıwıshı tuʼrinde baylanısqa. Iyelik sepligi haʼzirgi yakut tilinde de joq. Iyelik sepligininʼ affiksli tuʼri keyninen payda bolgʼan haʼm ol -nınʼ//n-inʼ tuʼrinde atliqlargʼa jalgʼangʼan.

Tuʼrkiy tillerindegi iyelik sepligi affiksininʼ ashıq jalgʼanıwı haʼm jasırın keliwi haqqında ilimpazlar arasında pikirler haʼr qiyli. Son gʼı waqıtta geypara ilimpazlar iyelik sepligininʼ affikssiz formasın (izafet II) ataw sepligi forması dep qaraydı, sebebi basqa sebeplerdinʼ baʼri oʻz affiksine iye, al ataw sepliginde hesh qanday grammatikalıq koʻrsetkishi joq.

Bul ilimpazlar soʻzdinʼ formasın tiykarı boʻlegi etip alıp, al oninʼ maʼnısın esapqa almaydı. Ayırım ilimpazlar iyelik sepligininʼ semantikasın, oninʼ belgili bir predmetke iyelik etiw maʼnısın naʼzerde tutıp iyelik sepligininʼ tuʼrkiy tillerinde affiksli haʼm affikssiz qollanılatushın da lillaydı.

Qaraqalpaq tilininʼ morfologiyası boyınsha jazılğʼan miynetlerdinʼ haʼmmesinde de iyelik sepligininʼ affiksli haʼm affikssiz keletugʼin jagʼday-ları arnawlı soʻz etilgen.

A.Qıdırbaev oninʼ affiksli qollanıwınınʼ 12 jagʼdayın haʼm affikssiz 10 jagʼdayın²⁰, A.Niyazov affiksli 5 jagʼdayın haʼm affikssiz 2 jagʼdayın²¹, A.Bekbergenov affiksli 9 jagʼdayın haʼm affikssiz uʼsh jagʼdayın²² koʻrsetgen. Bul miynetlerde iyelik sepligininʼ affiksli qollanıwı iyeliktinʼ anıqlıgʼına, puʼtinninʼ boʻlegin bildiriwine, substantivlesken soʻzler menen dizbeklesiwine haʼm t.b. baylanıshı qaralsa, oninʼ affikssiz qollanıwı predmettinʼ anıqsızlıgʼına, geografıyalıq atamalarda qollanıwına baylanıshı dep da lillengen. Atliqtinʼ affikssiz qollanılgʼan formasın akad. V.A.Gordlevskiy tuʼrkiy tilindegi «belgisizlik» (anıq emes) sepligi dep atap, ol ataw haʼm tabıs sepliklerininʼ maʼnılerin anʼlatıp solardınʼ ornında qollanıwı muʼmkin dep koʻrsetedi.^{gʼq} Ilimpaz bul jerde soʻzdinʼ formasın da, oninʼ grammatikalıq maʼnısın de esapqa algʼan. Affikssiz qollangʼanlıqtan iyelik haʼm tabıs sepliklerininʼ jasırın (affikssiz) formaların haʼzirgi waqıtta koʻpshilik tyurkologlardınʼ ataw sepligi dep qaragʼan pikirın biykarlawgʼa bolmaydı.

Bul maʼseleni sheship alıwdınʼ bizinʼ jumısımız ushın uʼlken aʼhmiyeti bar, sebebi **kitap avtorı, kitap oqudı** dizbeklerindegi birinshi soʻzdi (kitap) ataw sepligi dep qarasaq, onda bul ataw sepligindegi soʻzlerdinʼ grammatikalıq maʼnılerin koʻp maʼnili boladı, yagʼnıy bir sepliktinʼ (ataw sepligininʼ nolʼ formasıninʼ) basqa da maʼnilerinde qollanılgʼanı boladı. Bul jagʼdayda olar iyelik haʼm tabıs sepliklerininʼ ashıq formaları menen (**kitap avtorı -kitaptınʼ avtorı, kitap oqudı-kitaptı oqudı**) maʼniles sinonim boladı. Eger olardı iyelik (**kitap oqudı**), tabıs (**kitap avtorı**) sepliklerininʼ formaları dep qarasaq, onda koʻrsetilgen formalar sol sepliklerdinʼ haʼr qiyli koʻrnisleri boladı. Bul jumıstı burınnan kiyatırğʼan daʼstuʼr boyınsha koʻrsetilgen formalar di iyelik haʼm tabıs sepliklerininʼ jasırın formaları dep esapladiq.

Grammatikalıq seplikler qaraqalpaq tilinde oʻz maʼnilerinde qollanıwı menen birge geyde ayırım konstruksiyalarda bir-birine maʼnilik jaqtan jaqın bolıp keledi, haʼtte bir -birin almastırıwı muʼmkin. Bir seplik affiksininʼ ekinshi seplik affiksi menen almastırıwı degende biz bir funktsiyada haʼr qiyli eki formanınʼ parallelʼ paydalanıwın tuʼsinemiz:^{gʼn} **eldinʼ basshısı** (iyelik sepligi)- **elge basshı** (barıs sepligi).

Bul fomalar birin- biri almastıra aladı:eldinʼ basshısın bildiredi, biraq olar arasında strukturalıq maʼnili haʼm stilistikalıq oʻzgeshelikler boladı. Iyelik sepligindegi soʻz izafetlik soʻz dizbegin duʼzip, aniqlawish waziypasında kelgen, al barıs sepligindegi soʻz feyil menen basqarılıp, pısqılawish xızmetin atqaradı.

Grammatikalıq sepliklerdinʼ bir-birin almastırıwı muʼmkinshilikleri birdey emes, sebebi olar oʻzlerininʼ grammatikalıq maʼnılerin anıq haʼm turaqlı bolıwı menen ajıralıp turadı. Sonlıqtan da, olardınʼ oʻz-ara sinonim bolıp keliwi haʼzirgi qaraqalpaq tilinde onsha oʻnimli emes. Biz olardı boʻlek-boʻlek alıp qaraymız.

A) IYELIK SEPLIGI MENEN ATAW SEPLIGI SINONIMIYASI

Iyelik sepligindegi atlıq menshiklew, ta`nlik, iyelew ma`ninin bil-diredi: **qon`sinin` jayı, oqıwshının` kitabı, jazıwshının` romanı** h.t.b. Iyelik sepligindegi so`z sub`ektlik ma`nide qollanıl`anda ol ataw sepligi menen almastırılıwı mu`mkin. Bunday jag`dayda iyelik sepliginen keyin tartımlang`an so`z ko`binese feyil formalarınan (atawısh feyil, kelbetlik feyil formalarınan) boladı: **oqıwshılardıń keliwi** (ku`tileği)-**oqıwshılar keliwi** (ku`tileği). Mısallar: **Kewlimnin` bilip** sezgenin jazdı (Berdaq) -**Kewlim bilip** sezgenin jazdı. Onın` u`stine elp etken **samaldın` bolmag`anı** janın`dı jeydi (E.Atajanov).-Onın` u`stine elp etken **samal** bolmag`anı janın`dı jeydi. Bul jag`daydı joqarıdag`ı **basshılardıń** ne ushın esapqa almag`anın aytıp qıyналg`an boldı. (A.A`liev).- Bul jag`daydı joqarıdag`ı **basshılar** ne ushın esapqa almag`anın aytıp qıyналg`an boldı. Bunday konstruksiyalardıń tartımlanıwshı sin`arı feyilden basqa so`zlerden bolıwı da mu`mkin. Mısalı: Men ja`n- jag`ıma qarap jaqın jerde **tanısımınin` joq ekenligine** ko`zim jetken son`:-Ket, jolama mag`an,-dedim buyırıp (B.Aymuha`mmedova).-Men ja`n-jag`ıma qarap jaqın jerde **tanısım joq ekenligine** ko`zim tu`sken son`:-Ket, jolama mag`an,- dedim buyırıp. **Ishki jag`dayımınin`** qanday bolatug`ının o`zim de tolıq bilmeymen. (I.Qurbanbaev). -**Ishki jag`dayım** qanday bolatug`ınlıg`ın o`zim de tolıq bilmeymen.

Geyde iyelik sepliginen keyin tartımlanıp kelgen kelbetlik feyildi sha`rt meyil forması menen almastırıl`anda, iyelik sepliginin` ornına ataw sepliginin` qollanıwı mu`mkin.Mısalı: Qızıl ju`zli **jigittin` qızarg`anı** -o`lgeni(naqıl) -Qızıl ju`zli **jigit qızarsa** -o`lgeni. Bunday almastırıp iyelik sepligindegi so`z sub`ekt ma`ninin bildirip keliwide mu`mkin. Birinshi ga`pte iyelik sepligi forması tartımlang`an so`z benen birge baslawısh bolıp tur, al ekinshi ga`pte olar ekewi eki ag`za (baslawısh ha`m bayanlawısh) bolıp tur.

2. Jıyınqlaw sanlıqlar ha`rekettin` sub`ekti bolıp kelgende iyelik sepligin ataw sepligi menen almastırıp mu`mkin. Mısalı: Apam **ekewimizdin`** ketiwimiz kerek (B.Aymuhammedova). Apam **ekewimiz** ketiwimiz kerek. Bul mısallardag`ı ga`pler strukturalıq ha`m mazmunlıq jaqtan ha`r qıylı.

3. «O`z» almasıg`ı tartımlanıp sub`ektti ayırıqsha atap ko`rsetkende, sub`ektti bildiriwshi so`z ataw sepliginde de, iyelik sepliginde de turıwı mu`mkin, sonlıqtan olar sinonim emes, al parallel` formalar bolıp esaplanadı. Mısallar: **Menin` o`zim** ashıq bolsam. (Berdaq). -**Men o`zim** bilgir emespen. (Berdaq).**Embergenovtin` o`zi** bir rayonlarda da bolıp qayttı. (T.Qayıpbergenov). -**Embergenov o`zi** bir rayonlarda da bolıp qayttı. Ne ushın **adamlardıń o`zleri** kele bermeydi. (I.Qurbanbaev).-Ne ushın **adamlar o`zleri** kele bermeydi.

Geyde tartımlanıp iyelik sepliginde qollanılg`an «o`z» almasıg`ının` ornına onın` ataw sepliginde tartımlanıw`an formasın qollanıw mu`mkin. **O`zin`nin` jag`dayların`** qalay?... (B.Aymuhammedova).-**O`z jag`dayların`** qalay? To`legen g`arrı **o`z turqınan** da u`lken saattın` tilinin` barıp kelip turg`anın tan`lanıp qaradı (S.Anarbaev). To`legen g`arrı **o`zinin` turqınan** da u`lken saattın` tilinin` barıp -kelip turg`anına tan`lanıp qaradı.

Usınday konstruksiyalardag`ı ataw ha`m iyelik sepliklerin almastırıp geyde ma`nilik ha`m stil`lik o`zgesheliklerge alıp keledi: **Shamuratovtin` ko`shesi** (jasaytug`ın ko`shesi).-**Shamuratov ko`shesi** (sonın` atına qoyıl`an ko`she). **Balanın` kiyimi** (balag`a tiyisli)- **bala kiyimi** (balalar ushın arnal`an kiyim) h.t.b.

Iyelik sepligi affikslerinin` ga`pte o`z-ara baylanısqa ha`r bir so`zde qaytalanıp ha`m dizbeklesip keliwi stilistikalıq jaqtan qolaysızlıq tuwg`ızadı. Sonlıqtan da olardıń ayırımların, eger ulıwma ma`nige o`zgeris

kirgizbese, affiksiz, yag`nıy ataw sepligi formasında qollanıw mu`mkin.^{g`o`} Mısalı: **Ma`tekenin` raykonnın` sekretarının`** aqıl- parasatına su`ysinip kiyatır`an Sabırov endi sezdi. (K.Sultanov). Bul ga`ptegi: **Ma`tekenin` raykom sekretarının`** aqıl- parasatına su`ysinip kiyatır`anın Sabırov endi sezdi dep aytsaq, stilistikalıq jaqtan durısıraq boladı. Ulıwma aytqanda, ataw sepligi menen iyelik sepligi formaları tek ayırım jag`daylarda g`ana bir-birin almastıra aladı, basqa waqıtlarda bul eki formanın` arasında ma`nilik ha`m stilistikalıq o`zgeshelikler boladı. Sonlıqtan da iyelik ha`m ataw seplikleri barlıq waqıtta bir-birin almastıra bermeydi. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde iyelik affiksleri menen qollanılg`anda onı ataw sepligi menen almastırıw`a bolmaydı:

1) Menshikli atlıqlar`a jal`anıp solarg`a tiyislikti atap ko`rsetse: **Qaraqalpaqstannın` rayonları, I.Yusupovtin` poemaları, oqıwshının` da`pteri** ha`m t.b.

2) Iyelik sepligindegi soʻzden keyingi tartımlangʻan soʻz puʻtininın boʻlegın bildirip kelgende: **uʻydinʻ esigi, terektinʻ japıragʻı, daʻrʻyanınʻ salası.**

3) Waqıtlıq qarım-qatnastı bildirgende: **jazdınʻ samalı, baʻhaʻrdinʻ kuʻni, qıstınʻ suwıgʻı** haʻm t.b.

4) Predmettinʻ sının, sanalıq belgisin bildirgende: **oqıwshılardınʻ aldın-gʻısı, qoydınʻ semizi, attınʻ juʻyrigi** haʻm t.b. Bunday soʻz dizbeklerindegi tartımlanıp kelgen kelbetlikler substantivlesip qollanıladı.

5) Mugʻdarlıq qatnas bildirilgende: **mınʻlardınʻ biri, egizdinʻ sınʻarı, uʻshtinʻ biri** haʻm.t.b.

6) Predmettinʻ oʻzine taʻn sanasın bildirip kelgende: **iyttinʻ uʻriwi, buʻlbildinʻ sayrawı, sıyırdınʻ moʻnʻirewi, artistkanınʻ oynawı** haʻm t.b. Mısalı: **Mıltıqtınʻ atılwına - kiyiktinʻ qasınıwı** dus kelipti (naqıl).

7) Iyelik sepligindegi soʻzdinʻ anıqlawshı bolgʻanda: **uʻlken qalanınʻ koʻsheleri**, bizinʻ klassta oqıytugʻın **balanınʻ uʻyi**. Mısalı: **Qızıl juʻzli jigittinʻ qızargʻanın-oʻlgenin** (naqıl). **Bedew attınʻ jorgʻalagʻanı ayıp, tazı iyttinʻ uʻrgeni ayıp** (naqıl).

8) Iyelik sepligindegi soʻz benen tartımlangʻan soʻzdinʻ arasında basqa soʻzler kelgende: **avtubustınʻ sonʻgʻı baʻndirgisi, Berdaqtnʻ oyın-daʻlkek qosıqları, shayırdınʻ birinshi shıgʻarması.**

9) Substantivlesken soʻzler: Jaqsınınʻ jati bolmas.Oʻzi joqtınʻ koʻzı joq. Jıltıragʻanınʻ baʻri altın emes, Awıldagʻınınʻ awzı sasıq. Jaqsınınʻ qayırtıyer haʻr jerde, jamannınʻ kesiri tiyer tar jerde. Birewdinʻ boyı qısqa, birewdinʻ oyı qısqa. («Qaraqalpaq naqıl-maqalları»).

B) ATAW SEPLIGI MENEN TABIS SEPLIGI SINONIMIYASI

Tabis sepligi eski Orxon estiliklerindegi formasında, al haʻzirgi tuʻrkiy tillerinde -nı//ni, -dı//di, -tı//ti formalarında ushırasadı. Tabis sepligi affikslerininʻ kelip shıgʻıwı haqqında tyurkologlar arasında haʻr qıylı pikirler bar. Ayırım izertlewshiler onı shıgʻısı jagʻınan iyelik sepligi affiksi menen bir bolgʻan, yagʻnıy erte waqıtlarda bir seplik bolıp,ol iyelik haʻm tabis sepligi xızmetlerin atqargʻan deydi.²⁶

Al basqa ilimpazlar bul pikirdi quwatlamaydı, sebebi bul eki sepliktinʻ maʻnileri haʻm sintaksislik xızmetleri saʻykes kelmeydi. V.A.Bogoroditskiy tabis sepligi affiksininʻ etimologiyasın,tartım affiksleri menen baylanıstradı.²⁷ Haʻzirgi qaraqalpaq tilinde tabis sepligi jay sepleniwde -dı//di, -tı//ti, -nı//ni affikslerine,al tartımlı sepleniwdınʻ III betinde -n koʻrsetkishine iye: **qolı-n, koʻzi-n, betin-n, bası-n** Mısalı: Olardı nege **tenʻewdi** bilmeymen. (X.Daʻwletnazarov). Jalgʻız nashar **basımdı**, at bayraqqa tıgeyin («Alpamıs»). Palxan oʻzıninʻ kewli jaqqan Shariypa degen qatınınınʻ **qazanın** sorap aldı. (A.Shamuratov). Kuʻnninʻ juʻzin koʻrsetpey, suwsınına hawanınʻ **suʻtin berdi**. («Alpamıs»).

Haʻzirgi qaraqalpaq tilinde tabis sepligininʻ affiksleri geyde soʻzge ashıq jalgʻansa (**kitaptı oqıdı**), geyde tuʻsirilip te aytıla beredi (**kitap oqıdı**). Bunı koʻpshilik tyurkologlar anıqlıq haʻm anıqsızlıq kategoriyası menen,yagʻnıy tabis sepligindegi soʻzdinʻ tınʻlawshıgʻa anıq, belgili yamasa anıq emes,belgisiz bolıwı menen baylanıstradı. Maʻselen, keltirilgen mısalıardagʻı **kitap oqıdı** degende kitap anıq emes, belgisiz, al **kitaptı oqıdı** desek, kitaptınʻ tınʻlawshıgʻa belgili, anıq ekenligi anʻlatıladı. Tabis sepligi qaraqalpaq haʻm basqa da tuʻrkiy tillerinde tuwra obʻektti bildirip tuwra tolıqlawısh xızmetin atqaradı haʻm birdeyine awıspalı feyiller menen basqarılıp qollanıladı, sonlıqtan da onınʻ subʻktti bildiretugʻın ataw haʻzirgi qaraqalpaq tilinde oʻnimli qubılıs emes. Sogʻan qaramastan tuʻrkiy tillerindegi ataw haʻm tabis sepliklerininʻ sinonim bolıp keliwi koʻplegen izertlewshilerdi qızıqtırgʻan. Maʻselen, O.N.Betlingk yakut tilindegi ataw (belgisiz) seplik haʻm tabis seplikleri arasındagʻı sinonimiyanı ayıw menen birge tabis sepligindegi soʻz predmettinʻ anıqlıgʻın, al ataw sepligindegi soʻz onınʻ anıq emesligin bildiredi dep ekewininʻ arasındagʻı ayırmashılıqtı da koʻrsetken. Bul sepliklerdinʻ sinonim bolıp qollanılwına «Altay grammatikası» avtorları da kewil boʻlgen.^{gʻh} Ataw haʻm tabis sepliklerininʻ sinonimiyası bunnan keyingi izertlewshilerdinʻ de dıqqat orayında boldı. M.Iminov oʻzbek tilindegi ataw haʻm tabis sepliklerininʻ almasıwın koʻmekshi **de**-feyilininʻ xızmetleri menen baylanıstradı.^{gʻ9}

Bul awıspalı feyilde ataw seplik formasın basqaradı haʻm ataw sepligindegi soʻz basqanınʻ soʻzindegi baslawısh xızmetin atqaradı: **Seni keledi** dep oylamagʻan edik.-**Sen keledi** dep

oynamag`an edik. Bul **kabinetti**, mina sen otirg`an stoldı en` baxıtlı orın dep bilemen. (A.A`liev).- **Bul kabinet**, mina sen otirg`an stol en` baxıtlı orın dep bilemen. **Biyshara meni oqısın dep** a`deyi a`keledi eken. (T.Qayıpbergenov).- **Biyshara men oqısın dep** a`deyi a`keledi eken. Bunday stukturadag`ı ga`plerde betlew almasıqları tabıs ha`m ataw sepliklerinde kelgende, olar arasında ayırlıqtay ma`nilik o`zgeshelik bolmaylı. Salıstırın: **Men (sen, ol)** keledi dep oynamag`an edi - **Meni (seni, oni)** keledi dep oynamag`an edi. Al almasıqlardıń ornında atlıqlar qollanılg`anda ataw sepligi formasının` qollanılg`anı durısırıq boladı: **Qonaqlar** keledi dep oynamag`an edi. Bul bag`ının`qı qospa ga`p. Al **qonaqlardı** keledi dep oynamag`an edi desek ga`ptegi tabıs sepligi ko`bnese awız eki so`ylew tili ushın ta`n ha`m a`debiy tilde o`nimli qollanılmaydı. Bul ga`pte tabıs sepligindegi so`z bolıwı ushın, ol ko`bnese awıspalı feyiller menen basqarılwı kerek, al mısaldag`ı **keledi** feyili awıspasız feyil. Bunnan basqa jag`daylarda bul sepliklerdın` sinonim bolıp keliw jag`dayları ha`zirgi tilde ushıraspaydı.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde tabıs sepligindegi so`z to`mendegi jag`daylarda tek affiksli qollanıladı, yag`nıy bunday jag`daylarda onı ataw sepligi menen almastırıwg`a bolmaydı:

1) Menshikli atlıqlar affiksli qollanıladı:

Berse mag`an **Dag`ıstandı**
Tu`sirse de zimistandı,
Jaqsı dese **Hindistandı**
Jog`ım izlep keter edim. (Berdaq).

Maqtumqulını oqıg`anda
Aytar edim ha`r zamanda:
«Kemis bar ma, begler, anda?»
So`zin tawap qılar edim. (Berdaq)

2) Tartımlang`an so`z tuwra tolıqlawısh bolıp kelgende tabıs sepligi affiksli qollanıladı:

Ba`rsheni yaratqan qa`dir qudayımA`
Bersen` bul benden`e haqlıq **john** Ber. (Berdaq).

3) Tabıs sepliginde so`zdin` anıqlawshıları bolg`anda, ol affiksli qollanıladı: Aytar **so`zin`di** aldın ayt. Jemes awız jer **awızdı** baylaydı. («Qaraqalpaq naqıl-maqalları»).

4) Tabıs sepligindegi so`z benen bayanlawısh arasında basqa so`z kelgende tabıs sepliginin` affiksi tu`sirilmeydi: **Kitapların`ızdı** bu`ginnen qalmaq kitapxanag`a tapsırın`ız.

5) Substantivlesken so`zler menen tabıs sepligi affiksli qollanıladı; **Bermegendi** berip uyalt. **Min`dı** tanıg`an sha birdin` atın bil. **Jaqsını** ko`rmek ushın. **Ko`pti** jamanlag`an ko`miwsiz qaladı. («Qaraqalpaq naqıl-maqalları»).

6) Tabıs sepligindegi so`zge logikalıq pa`t tu`skende ol affiksli qollanıladı: Ol barlıq balalardı emes, al tek **Erbaydı** ertip ketti.

7) Tartımlang`an so`zler tabıs sepliginde affiksli qollanıladı. Sen o`zin`nin` **sıqılın`dı** aynag`a qarap bir ko`rgenbisiz? (K.Ma`mbetov).

Sen ju`ripsen` sayran etip toy toylap,
Paydasız qızlarg`a **baxtın`dı** baylap,
Men ju`rmen bir shiyirin **janımdı** qıynap,
Bolmay ma bul sag`an namıs, ar, balam. (A.Dabılov).

V) IYELIK SEPLIGI MENEN TABIS SEPLIGI SINONIMIYASI.

Iyelik sepligi ha`m tabıs sepliklerinin` o`z-ara almasıp qollanılwı qaraqalpaq tilinde siyrek ushırasadı. Bul sepliklerdegi sinonimiya olardı basqarıp keletug`ın feyil formalarına baylanıshı boladı, sebebi iyelik ha`m tabıs seplikleri o`zlerinin` ma`nisi ha`m xızmeti jag`ınan pu`tkilley ha`r qıylı: iyelik sepligi bir predmettin` ekinshi predmetti iyelewin bildirse (**qalanın` ko`shesi**), tabıs sepligi is-ha`rekettin` tikkeley ob`ektin bildiredi (**ko`sheni tazalaw**).

Iyelik sepligindegi atlıq ob`ektti bildirip kelgende, ol tabıs sepligindegi so`z benen almastırılıwı mu`mkin. Bul jag`dayda iyelik sepligin basqaratug`ın belgisiz da`rejedegi feyil tabıs sepligindegi atlıq penen dizbekleskende awıspalı feyil boladı. **Yubileydin`** o`tkeriliwi boyınsha ila`jlar-

yubileydi o`tkeriw boyınsha ila`jlar,tırnalar **ba`ha`rdin` xabarshıları,-** tırnalar **ba`ha`rdi xabarlawshılar, toydı o`tkeriw** haqqında ma`sla`ha`t-toydu`n`_o`tkeriliw haqqında ma`sla`ha`t ha`m t.b. Mısalı: Quyash **jarıg`ın** bulttı`n` bu`rkep turg`anınday, geyde aqıl nurın na`psi bu`rkeydi. Degen ga`ptegi tabıs sepligindegi **jarıg`ın** so`zin iyelik sepliginde qoyıp. Quyash **jarıg`ının`** bulttı`n` bu`rkep turg`anınday, geyde aqıl nurın na`psi bu`rkeydi dep aytıwg`a boladı. A`debiy tilde bulardı`n` eki forması da paydalanıladı. Iyelik ha`m tabıs sepliklerinin` sinonim bolıp keliwi belgili kontekstlerde ha`m ayırım situatsiyalarg`a baylanıslı boladı. Mısalı:

Qay **ma`kandı** ko`rsen`, ba`ri abadan

Ha`r **ku`ndi** ulıg`lap atar nurlı tan`. (J.Aymurzaev).

Bul ga`ptegi tabıs sepligindegi «**ma`kandı**» so`zin iyelik sepligi formasında qay **ma`kannın`** ko`rsen` ba`ri abadan dep aytıwg`a boladı, biraq olar ekewinin` arasında ma`nilik ha`m stilistikalıq o`zgeshelikler boladı. Keyingi forma (iyelik sepligi) ko`binese awız eki so`ylew tilinde aytıladı. Ko`pshilik jag`dayda bul seplikler bir-birine sinonim bola almaydı. Mısalı: **Bashıqtı kabinetinde ko`rdim** degen ga`pte kabinette direktordı ko`rgenligi haqqında aytılg`an. Al eger usı ga`ptegi tabıs sepligindegi so`zdi iyelik sepligi menen almastırıp. **Bashıqtı`n` kabinetinde ko`rdim** desek, onda bashıqtı`n` kabinetinde bashıqtı emes, al basqa birewdi ko`rgenligin bildiredi. Sonlıqtan da bunday ga`plerde iyelik ha`m tabıs seplikleri bir-birin almastıra almaydı.

Geyde grammatikalıq sepliklerdin` u`shewi de ayırım kontekstlerde bir-birin almastırıp qollanıw mu`mkinshiligine iye boladı. Mısalı:

1) Bul **mallardı** kimnin` qolında bolıwına qaramastan o`z o`risine qosıwg`a tapsırma berildi (K.Jumaniyazov) -tabıs sepligi.

2) Bul **mallar** kimnin` qolında bolıwına qaramastan, o`z o`risine qosıwg`a tapsırma berildi-ataw sepligi.

3)Bul **mallardı`n`** kimnin` qolında bolıwına qaramastan o`z o`risine qosıwg`a tapsırma berildi - iyelik sepligi.

Bul misallardag`ı **mallar** so`zinin` seplik formaları o`zgergeni menen olar arasında ma`nilik jaqtan ayırmashılıq joq. Biraq ha`r qanday so`z-forma tek ma`nilik jaqtan g`ana emes, stilistikalıq jaqtan da a`debiy tildin` normalarına juwap bererliktey bolıp qurılıwı ha`m qollanıwı kerek. Usı ko`z qarastan, bizin`she, jazıwshı ta`repinen bul ga`ptegi qollanılg`an tabıs sepligi variantı stilistikalıq talapqa juwap bermeydi. Olardı`n` ishindegi ataw seplikli forması- bag`ının`qılı qospa ga`p, ondag`ı «mallar» qarsılas bag`ının`qılı qospa ga`ptin` baslawıshı boladı, sonlıqtan da onı ataw sepligi formasında qollanıp, tu`sinikli bolıwı ushın bas ga`pke «olardı» almasıg`ın qossa durıs boladı: Bul **mallar** kimnin` qolında bolıwına qaramastan, (**olardı**) o`z o`risine qosıwg`a tapsırma berildi.

Sinonim seplik formaları usılayınsha ga`pti tolıqtırıp tu`sinikli etip, stilistikalıq jaqtan jetilistiriliwge mu`mkinshilik beredi. A`debiy tilde bunday sinonim formaların` tek grammatikalıq ha`m stilistikalıq jaqtan durıs qurılg`an variantları g`ana tan`lap alınıwı kerek. Grammatikalıq sepliklerdi belgili bir konstruksiyalarda bir-biri menen almastırg`anda, olardı`n` ma`nilik, stilistikalıq o`zgesheliklerin esapqa alıw kerek. Ulıwma aytqanda, qaraqalpaq tilindegi grammatikalıq sepliklerdin` ma`nileri ha`m sintaksislik xızmetleri turaqlı boladı, sonlıqtan olar sinonim konstruksiyalarda az ushırasadı.

1.2. KEN`ISLIK SEPLIKLI KONSTRUKTSIYALARDIN` SINONIMIYASI.

Ken`islik seplikleri bolıp esaplanatug`ın barıs, shıg`ıs, orın seplikleri ken`islik ma`ninin bildiriwi menen birge, geyde ob`ektlik qatnaslardı da an`latadı. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde ayırım kontekstlerde olardan barıs-orın, orın-shıg`ıs, barıs-shıg`ıs seplikleri sinonim bolıp qollanıladı. Bul sepliktin` o`z-ara sinonimlik qatnasqa tu`siw, yag`nıy ayırım jag`daylarda bir-birin almastırıw mu`mkinshilikleri birdey emes.

A) BARIS SEPLIGI MENEN ORIN SEPLIGI SINONIMIYASI.

Barıs sepligi tu`rkiy tillerinde, tiykarınan, -g`a//ge, -qa//ke (fonitikalıq variantlar menen), al oguz tillerinde (azerbayjan, tu`rkmen, tu`rik) -a,-e,-a` affikslerine iye. Ko`pshilik tyurkologlar, onı

eski tu`rkiy tilindegi baris sepliginin` -g`aru//-ga`ru` affiksinin` birinshi elementi dep, al -ru//-ru` elementin tirkewish dep qaraydı. Eski tu`rkiy tilinde baris sepliginin` bir neshe affiksi bolg`an:-a, -a`, -q//-k, -qa//-ka`, -ra//-ra`, -rı//-rı, -arı//-a`rı, -qarı//-ga`rı, -cha//-cha`, n.

Baris sepligi affiksleri qaraqalpaq tilinde:-qa/-ke, -g`a/-ge, -a/-e, -na/-ne qazaq tilinde:-qa/-ke, -g`a/-ge, -a/-e, -na/-ne, o`zbek tilinde:-ga, -ke, -qa formalarına iye; qaraqalpaq, qazaq tillerinde jay sepleniwde baris seplignin` -qa/-ke, -g`a/-ge affiksleri jalg`anadı, tartımlı sepleniwde -a/-e, -na/-ne affiksleri jalg`anadı. Baris sepligindegi atawıshlar ha`r qıyılı ma`nilik qatnaslardı bildiredi:

a) ob`ektlik qatnas: Ballardın` arasınan **elge** basshı tan`lan`;

b) ob`ektlik ha`m pısıqlawıshlıq qatnas: **Zan`g`a** jetik adam. (M.Da`ribaev).A`jiniyaz bolsa onın` parsı **tiline** qumar. (K.Sultanov).

v) waqıtlıq ha`m o`lshemlik belgi: **Jalqawg`a** jazı da bir, qısı da bir (K.Sultanov).

Orın sepligi de, tiykarınan ken`islik sepligi bolıp, ken`islik qatnasların bildiredi, sonın` menen birge ol da waqıtlıq ha`m grammatikalıq ko`rsetiw ushın qollanıladı. Orın sepliginin` affiksleri tu`rkiy tillerinde -da/-de, -ta/-te (fonetikalıq variantları menen) tu`rinde ushırasadı. Bul affikstin` kelip shıg`ıwın K.Karimov orın ma`nisindegi «ja» (paris tilinde) so`zi menen,^{q0} al S. Bayliev ->**yer**» -(orın) so`zi menen baylanıstırıldı.^{qa} Avtordın` pikiri boyınsha, **yer-der-de** bolıp o`zgergen. Biraq bul so`zdin` ha`zirgi orın sepligi affikslerinin` formasına deyin o`zgerip keliwi ele ko`p da`lilewlerdi talap etedi.

Bul eki seplikte baris ha`m orın seplikleri ayırım jag`daylarda birin-biri almastırıp qollanıwı mu`mkin. Baris sepliginin` tiykarıg`ı funktsiyası ha`rekettin` bag`darlang`an orın ko`rsetiw, al orın sepligi predmettin` yamasa ha`rekettin` turg`an orın an`latadı. Baris sepligindegi so`z ma`nisi boyınsha oring`a tiyisli bolmag`anda, onın` ornına orın sepligin qollanıwı mu`mkin. Bul eki seplik formalarınin` funtsional` almasıwı ko`binese awız eki so`ylew stilinde, ko`rkem shıg`armalarda personajlardın` tilinde ko`birek ushırasadı. Mısalı: Brigadir bala-shag`aları menen qara u`ydin` qasındag`ı qamıs plitadan islengen **qosta jati**. (Q.Jumaniyazov). Mısaldag`ı orın sepligindegi **qosta** so`zin baris sepligi formasında **qosqa** dep o`zgergende de ga`ptin` mazmunı o`zgermeydi ha`m buzılmaydı: Brigadir bala-shag`aları menen qara u`ydin` qasındag`ı qamıs plitadan islengen **qosqa jatti**.

To`mendegi misallarda da baris sepligindegi so`zlerdi orın sepligi menen almastırıp qollanıw`a boladı: Tan` aldında **Tashkentke (Tashkentte)** tu`sip, aeroporttan awqatlandım da Nariman ag`anın` esigin an`lıdım.(G.Tursinova). So`ytip kimler qaysı **awılg`a (awılda)** tilenshilik etiw kerekligin oylasadı. (T. Qayıpbergenov). Amanlıq penen Alliyar saban (**to`sekte**) qatar jatır. (T.Qayıpbergenov). Qaraqalpaq tilinde ha`mel, lawazımdı bildiriwshi atlıqlar baris ha`m orın sepliklerindegi so`zlerdi ten`dey basqara aladı. Bul jag`dayda baris sepligi ha`m orın sepligi formaları bir-biri menen sinonim boladı: **zavodqa** direktor - **zavodta direktor**, **ma`kemege baslıq -ma`kemedede baslıq**. Mısalı: O`tken jılı ko`pshiliktin` tilegi menen **xojalıqqa** baslıq bolıp saylandım. («Erkin Qaraqalpaqstan») O`tken jılı ko`pshiliktin` tilegi menen **xojalıqta baslıq** bolıp saylandım. Misallarda baris sepligi tiyislik, menshiklik ma`nisin (onı izafet penen xojalıqtın` baslıg`ı dep aytıw da mu`mkin),al orın sepligi o`zine ta`n orın ma`nisin bildiredi.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde orın sepligi formasındag`ı **qayda, mında** ra`wishleri de baris sepligi ma`nisinde qollanıladı: **qayda ketti- qayaqqa ketti**. Mısalı: Intsiativamız **qolda. Hesh qayda (hesh jaqqa)** ketpeymiz. (I.Qurbanbaev). Onda adamlardı **a`kel mında (mına jerge)**, sa`lemlesip jag`daydı aytayıq. Qaraqalpaq tilinde geypara jag`daylarda baris sepligi orınlıq ma`nide qollanılg`anda, onı orın sepligi forması menen almastırıp mu`mkin: **kreslog`a otırdı- kresloda otırdı**.³² Mısalı: **Jelkege, belge** shırmalıp qalg`an bilekler jazdırılmaydı (K.Ma`mbetov).- **Jelkede, belde** shırmalıp qalg`an bilekler jazdırılmaydı. Biraq bul formalar qansha jaqın bolg`anı menen olar arasında ma`nilik ha`m stilistikalıq ayırımashılıqlar sezilip turadı: **Jelkege, belge** formaları ha`rekettin` bag`ıtın, al **jelkede, belde** forması ha`reketsizlikti, tek orındı bildiredi. Orın sepligi statikalıq, al baris sepligi dinamikalıq ha`reketti bildiredi. Usıg`an qaramastan awız eki so`ylew tilinde, ko`rkem a`debiyat stilinde baris ha`m orın seplikleri formalarınin` bir-birin almastırıp qollanıwı jiye ushırasadı. Mısalı: Keshe g`ana bir **to`sekte (to`sekke)** otırıp, bir tabaqtan as ishken adamlardı bu`gin dize bu`kpes jaw bolatug`ınına kimnin` ko`zi jetkenW (T.Qayıpbergenov). Jasi qaytqan adamg`a piyada tuwe **mashinada (mashinag`a)** otırg`anda da an`sat emes. (U.Pirjanov). Bunday almasıwlar eki sepliktin` ma`nileri ju`da` jaqın bolg`anda ko`riniwi mu`mkin. Al olar

o`zlerinin ma`nilerinde qollanilg`anda birin biri almastira almaydi, eger almastirip qollanilsa, onda stilistikaliq qa`tege jol qoyiladi. Mısalı: **A`tirapta** qaran`g`ılıq enip, qala shamshıraqları jandı. (G.Tursunova) degen ga`pte orın sepligidegi **a`tirapta** so`zinin` barıs sepligindegi **a`tirapqa** so`zi menen almastirg`anı durıs boladı, sebebi bul jerde ha`rekettin` bag`ıtı (qayaqqa) an`latılğ`an.

O`zbek tilinin` Samarkand- Buxara govorlarında da ta`jik tilinin` ta`siri menen barıs sepligi orın sepliginin` ornında qollaniladı.³³ biz ya`tekka turamız (biz jataqxonada turamız). Al V.V. Reshetov eski o`zbek tilinde barıs ha`m orın sepliklerinin` xızmetlerin atqaratug`ın ayırıqsha seplik bolğ`an dep esaplaydı.³⁴ Olay bolatug`ın bolsa, tu`rkiy tillerdegi (a`sirese eski o`zbek tilindegi) barıs ha`m orın sepliklerinin` almasıp qollanıwı erteden beri kiyatirg`an qubılıs dep qarawg`a boladı. Barıs ha`m orın sepliklerin bir-birin almastırıwı usı sepliklerdegi atlıqlardı basqarıp qollanilatug`ın feyillerge de baylanıslı boladı. Tikkeley bag`ıtı bildiretug`ın feyiller menen ma`selen, (**ketiw, barıw, ushiw, qaraw**) ha`m t.b. dizbeklesken barıs sepligindegi so`zler orın sepligi forması menen almastırılmaydı. Tek semantikası belgili bir oring`a baylanıslı feyiller menen basqarılg`anda g`ana barıs sepligindegi so`z orındı bildirip, orın sepligi menen almastırılıwı mu`mkin. Bul waqıtta olar arasında aytarlıqtay ma`nilik o`zgeshelik bolmaydı. Mısallar: **Besinshi klassqa** sabaq beremen- **Besinshi klassta** sabaq beremen. **Keshke kelin` - Keshte kelin`**. Mısallar: **Awılg`a** da usta kerek g`oy. (I.Qurbanbaev). -**Awılda** da usta kerek g`oy. Men de, kishkene bolsam da, awılımda **brigadag`a zveno**, tabel`shik boldım.- Men de kishkene bolsam da, awılımda brigada da zveno, tabel`shik boldım. ... birewler **tandırg`a** nan jawıp atır - ... birewler **tandırdı** nan jawıp atır. Men atam aytqan **topıraqqa** qansha ko`milip oynasam ... -Men atam aytqan **topıraqta** qansha ko`milip oynasam... Neshe jıllar **medresege** jıynalg`an altın, baylıq belgisiz, adam bilmeytug`ın jerge ko`mildi.- Neshe jıllar **medresede** jıynalg`an altın, baylıq belgisiz, adam bilmeytug`ın jerge ko`mildi. Bizler Jan`ada`r`yadan bul jerge kelgeli ko`ship, bizin` **awılg`a** bir da`stu`r payda boldı.- Bizler Jan`ada`r`yadan bul jerge ko`ship kelgeli, **awılda** bir da`stu`r payda boldı. (A`Paxratdinov). Menin` ilimiy jumıslardı **basqarıwg`a** onshellı ta`jriybem joq. (A.A`liev). -Menin` ilimiy jumıslardı **basqarıwda** onshellı ta`jriybem joq. **Kreslog`a** shalqayıp taslap so`zin dawam ettirdi (A.A`liev). -**Kresloda** shalqayıp taslap so`zin dawam ettirdi.

B) SHIG`IS SEPLIGI MENEN ORIN SEPLIGI SINONIMIYASI.

Shig`ıs sepligi formaları Orxon-Enisey jazba esteliklerinde ushıraspaydı, onın` xızmetinde orın sepligi qollanılğ`an. Usıg`an baylanıslı ko`pshilik izertlewshiler tu`rkiy tillerindegi shig`ıs sepligi basqa sepliklerden keyin payda bolğ`an degen juwmaq shıg`aradı. Al E.V.Sevortyan bul pikirge qosılmaydı. Onın` shamalawınsha, shig`ıs sepligi Orxon-Enisey estelikleri jazılğ`an da`wirde basqa, o`z jazıwına iye emes tillerde kollanılğ`an bolıwı mu`mkin³⁵. Al B.A.Serebrennikov Orxon jazıwlarınan minaday mısalılar keltiredi. Tabg`ich qaganta, kozde pishin³⁶.

Izertlewshiler shig`ıs sepligi affiksinin etimologiyasın «bo`lek» degen ma`nige iye «tanju» so`zi menen baylanıstırıp, ondagı «ju» elementi keyninen tu`sip kalg`an dep esaplaydı.³⁷ Shig`ıs sepligi ha`rekettin` shıg`ıw punktın yamasa ha`rekettin` kimnen, neden shıqqanın, deregin-dan//-den,-nan//-nen,-tan//ten affiksleri arqalı bildiriledi. Bul jag`man ol barıs sepligine qarama-qarsı ma`ni an`latadı: **qaladan-qalag`a, to`beden-to`bege, u`yden-u`yge** h.t.b.

Shig`ıs sepligi eski tu`rkiy tillerinin` jazba esteliklerinde affiks penen de, affikssiz de qollanılğ`an. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde de-g`an//gen kelbetlik feyilleri shıg`ıs sepliginin` «son`» tirkewishini menen qollanılğ`anda, olardag`ı shıg`ıs sepliginin` affiksi tu`sirilip aytıla beredi: **kelgen(nen) son`, aytqan son`**. Mısalı: Burqıg`an da`r`yalar sho`lge aylandı. Simirgen son` sen olardıń ba`ha`rin. (N.To`reshova). Shıg`ıs sepligi ha`rekettin` shıg`ıw punktın an`latıw menen bir qatarda baska da ma`nilerdi bildiredi:

a) is-ha`rekettin` qaysı predmetten yamasa adamnan shıqqanın ko`rsetedi. **Batırdan** xat-doslarg`a quwat.

b) predmettin` neden islengenin bildiredi, **bilg`arıdan ma`si**(tigiw), **ag`ashtan qasıq sog`ıw**.

v) Is-ha`rekettin` isleniw sebebin bildiredi, **aybatınan seskendi, qorıqqanınan jıladı**.

g) salıstırıw da`reje quramında salıstırılatus`ın zattı bildiredi. Qonaq **qoydan** juwas.

d) bo`leklengen pu`tındı bildiredi, fronttag`ı ushırasıwlarındıń bul **min`nan** biri.

j) ha`rekettin` baslanıw waqtın bildiredi: **Jastan** sada o`sken bala.

Orin sepligi ha`rekettin` ornın bildiredi: **Da`r`yada** muz qatıw edi. (M.Da`ribaev).

Orin sepliginin` affiksi waqıtlıq ma`nidegi so`zlerdegi jalg`anıp kelgende, belgili bir waqıt aralıg`ın an`latadı: Dıyxandiki **jilda** a`rman, balıqshıniki **ku`nde** a`rman. h.t.b.

- Shıg`ıs ha`m orin seplikleri tiykarınan, ken`islik seplikleri bolg`anlıqtan geypara tekstlerde olar bir-birin almastırıp qollanıladı. Mısalı:

Ha`kisinshe qıynlaw ekeni olardıń **ju`z-ko`zlerinen** ko`rinip turatug`ın edi. (S.Anarbaev).
Ha`kisinshe qıynlaw ekeni olardıń **ju`z-kozlerinde** ko`rinip turatug`ın edi.

Gu`lleniw tilemeymen ba`ha`r paslına

Sıldırıp suw aqsın **japtan** ha`r ku`ni.(T.Ma`tmuratov)

Gu`lleniw tilemeymen ba`ha`r paslına

Sıldırıp suw aqsın **japta** ha`r ku`ni.

To`ben`izde baxıt quyashı parlap,

Qulpirg`an gu`llerin su`ydirip o`tsin. (T.Ma`tmuratov).

To`ben`izden baxıt quyashı parlap,

Qulpirg`an gu`llerin su`ydirip o`tsin

Taxıyatash aqshamı usap bayramg`a,

Ba`lent **vishkalarda** juldızlar janar. (T.Ma`tmuratov).

Taxıyatash aqshamı usap bayramg`a,

Balent **vishkalardan** juldızlar janar.

Shıg`ıs sepligi, orin sepligi menen sinonim bolıp kelgende orındı ha`rekettin` shıg`ıw punkti sıpatında ko`rsetdi: **aynadan ko`riniw, da`rwazadan shıg`ıw** h.t.b. Orin sepligi shıg`ıs sepliginin` ornında qollanılg`anda, orındı belgili bir big`ıtqa baylanıslı, kontekstlestirip sıpatlaydı. (A.A`liev). Men basshı **xızmetten** birinshi ret tap usı **kabinetten** ko`terilgen. Mısalı: Men basshı **xızmetke** birinshi ret tap usı **kabinette** ko`terilgen edim.

Attın` **izinde** buwdaqlang`an aq shan`g`ıt qalıp baratır. (I.Qurbanbaev)

Attın` **izinnen** buwdaqlang`an aq shan`g`ıt qalıp baratır.

Ko`shede esitken so`zlerin aytıp shawlaydı. (A.A`liev)

Ko`sheden esitken so`zlerin aytıp shawlaydı. Kim onın` qanday na`zik jin`ishke **jollarıman** jan`ılıspay ju`rip o`tse g`ana o`z maqsetine, bag`ıtqa jol tabadı. (K.Allambergenov). -Kim onın` qanday na`zik jin`ishke **jollarında** jan`ılıspay ju`rip o`tse g`ana o`z maqsetine, baxıtqa jol tabadı. Qorg`ang`a bir shaqırım **jerden** elinin` murat shayıq basshılıg`ındag`ı biylerin Maman qushaq ashıp ku`tip aldı. (T.Kayıpbegenov). Qorg`ang`a bir shaqırım **jerde** elinin` murat shayıq basshılıg`ındag`ı biylerin Maman qushaq ashıp ku`tip aldı.

Qala ha`m jer-suw atamalarına qollanılg`anda orin sepliginin` affiksleri ha`rekettin` bag`ıtın bildiretug`ın bolg`an: Xisarda kelganda (Xisarg`a kelgende). Shıg`ıs ha`m orin seplikleri formalarında ha`zirgi qaraqalpaq tilinde ko`binese ra`wishke o`tken ko`mekshi atawıshlar ken` qollanıladı. Olar usı sepliklerdin` formalarında ra`wishke o`tken, yag`nıy adverbiallasqan, sonlıqtan o`zlerinin` seplik formaları menen ma`nilerin saqlaydı ha`m bir-birin almastırıwı mu`mkin. Mısallar: **Aldımızda** bultqa ulasqan beles-beles tawlar ko`rinedi. (A.Bekimbetov). - **Aldımızdan** bultqa ulasqan beles-beles tawlar ko`rinedi. Aq bultlar **to`mende** baratır ıg`ıp. (M.Berdiev).-Aq bultlar **to`mennin** baratır ıg`ıp. **Atızdın` arqa shetinde** ag`ıp o`tetug`ın japtın` kenarında qatara o`skan tallardıń sayasında bir aq saqallı g`arrı otır edi. (A`.Qarlıbaev).- **Atızdın` arqa shetinen** ag`ıp o`tetug`ın japtın` kenarında qatara o`skan tallardıń sayasında bir aq saqallı g`arrı otır edi. Bunday sinonimlerde orin sepligi forması orındı tolıq ko`rsetedi (arqa shetinde), al shıg`ıs sepligi sol orındı qanday da bir u`lken orınnın` bo`legi sıpatında (arqa shetinen) bildiredi. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde bul formalar o`nimli qollanıladı ha`m bir-birin almastırıp kelgende stil`lik jaqtan da onsha pariqlanbaydı.

V) BARIS SEPLIGI MENEN SHIFIS SEPLIGI SINONIMIYASI.

Bul seplikler bir-birine qarama-qarsı ma`nilerdi bildiredi. Barıs sep-ligi grammatikalıq ma`nilerdi de, ken`islik ma`nilerin de an`latıp qollanıla beredi. Bul waqıtta onın` ma`nisi so`zdin` semantikasına ha`m so`zdi basqaratug`ın feyilge baylanıslı boladı. Mısalı: Ol menin` **ha`reketlerime** qısnadı eken. (T.Qayıpbegenov). Mısaldag`ı **ha`reketlerime** so`zi ne sebep

qısnadı eken sorawına juwap berip sebeplik qatnastı bildiredi. Bul ga`pti ol **menin` ha`reketlerimnen qısnadı** eken dep shıg`ıs sepliginde aytıwg`a da boladı, onda ma`nilik o`zgeshelik bolmaydı ha`m shıg`ıs sepliginde ma`ni anıq ko`rinedi.³⁸ Bul eki seplik geypara jag`daylarda birin biri almastıra aladı. Mısalı: Biraq sonda da **o`mirge** tu`n`ilmedim, sennen gu`derimdi u`zbedim. (A.Bekimbetov).- Biraq sonda da **o`mirden** tu`n`ilmedim, sennen gu`derimdi u`zbedim. Sen o`zin`nin` sıqılın`dı **aynag`a** qarap bir ko`rgenbisen`? (K.Ma`mbetov). - Sen o`zin`nin` sıqılın`dı **aynadan** qarap bir ko`rgenbisen`? **Bul xabarg`a** quwanbadı. (K.Ma`mbetov).- **Bul xabardan** quwanbadı. Ekinshi dushpanlardan tartınıp, **ko`pshilikten** iybe qılıp. (A.Dabılov)- Ekinshi dushpanlardan tartınıp, **ko`pshilikke** iybe qılıp.

Barıs ha`m shıg`ıs seplikleri ha`mme waqıtta bir-birin almastıra bermeydi. Bul birinshiden, usı sepliklerdegi so`zdin` semantikasına, ekinshiden, onın` dizbeklesiw mu`mkinshiligine baylanıslı bolıp keledi. Ma`selen, keyingi ga`ptegi «dushpanlardan» so`zin «dushpanlarga» so`zi menen almastırıw mu`mkin emes, sebebi ga`ptegi «tartınıw» feyili onın` tek shıg`ıs sepliginde turıwın talap etedi. Bul eki sepliktin` sinonim bolıp keliwi so`zlerdin` semantikasına ha`m kontekstke baylanıslı bolıp keledi. Mısalı: Ekewi quwanıp **aldınan** shıqtı. - Ekewi quwanıp **aldına** shıqtı. Qaydag`ı qamshısınan qan tamg`an **zalım-lardan**, ant urg`an **qumarpazlardan**, insan qa`dirin bilmeytug`ın **buzıqlardan**, **zorlıq- zombılıqshılardan** bul quday hesh na`rseni ayamaydı. (S.Anarbaev)- Qaydag`ı qamshısınan qan tamg`an **zalımlarg`a**, ant urg`an **qumarpazlarga**, insan qa`dirin bilmeytug`ın **buzıqlarg`a**, **zorlıq- zombılıqshılarga** bul quday hesh na`rseni ayamaydı.

Awız eki so`ylew tilinde bazarda sawdalasıp nırq, bahanı bildiretug`ın so`zler barıs sepliginde de, shıg`ıs sepliginde de qollanıla beredi. **Nesheden beresen`? Eki ju`zden.- Neshege beresen`? Eki ju`zge.** Geyde pu`tin menen bo`lek arasındag`ı qatnas bildirilgende de barıs ha`m shıg`ıs seplikleri biri - biri menen sinonim boladı. Mısalı:

Kelsin meyli erte qonaq, kesh qonaq.

Qaraqalpaqtan qapa bolmas hesh qonaq. (I.Yusupov).

Mısaldag`ı shıg`ıs sepliginde turg`an «Qaraqalpaqtan» so`zin barıs sepligi forması menen «**Qaraqalpaqqa**» dep qollang`anda ulıwma ma`ni o`zgermeydi.

Solay etip, ha`zirgi qaraqalpaq tilinde ken`islik sepliklerindeki so`z-lerdin` bir-birin almastırıp sinonim bolıp keliwi grammatikalıq seplik-lerdegi so`zlerdin` sinonimiyasına qarag`anda birqansha o`nimlirek.

3. GRAMMATIKALIQ SEPLIKLI HA`M KE;ISLIK SEPLIKLI KONSTRUKTSİYALARDI; SINONIMIYASI.

Seplikler sha`rtli tu`rde grammatikalıq ha`m ken`islik seplikleri bolıp bo`linedi. Haqıyqatında, ken`islik seplikleri de o`zlerinin` tiykarg`ı ma`nileri menen birge ha`r qıylı grammatikalıq ma`nilerdi de bildiredi. Bul haqqında N.K.Dmitriev bılay dep jazadı: ken`islik ha`m grammatikalıq seplikler arasında tolıq ulıwmalıq belgiler joq, sonın` ushın da sepliklerdin` ekige bo`liniwi sha`rtli dep qaralıwı tiyis. Ken`islik seplikler olardıń anag`urlım jiyi qollanıılıwına qaray ken`islik seplikler dep atalıwı mu`mkin. Sonın` menen birge mısalı: barıs sepligi ken`islik ma`nini atqarıp qoymaydı (qay jaqqa? qayaqqa) sorawlarına juwap bergen jag`dayda ol qıya tolıqlawısh ma`nisin an`latıwı da mu`mkin. Bul jag`dayda (kinge? Nege?) sorawları qoyıladı. Mine, usıg`an usap orın ha`m shıg`ıs seplikleri de tek ken`islik ma`nini an`latıp qoymastan qıya tolıqlawıshtı an`latadı.³⁹ Demek, ken`islik seplikleri o`zinin` tiykarg`ı ma`nileri menen birge geyde grammatikalıq sepliklerge jaqınlasadı, grammatikalıq xızmet atqaradı. Bunday jag`dayda olar birin biri almastırıp ta qollanıla beredi. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde grammatikalıq iyelik ha`m tabıs seplikleri ken`islik sepliklerinin` (barıs, shıg`ıs, orın) ba`ri menen sinonim bolıp keledi.

A) IYELIK SEPLIGI MENEN BARIS SEPLIGI SINONIMIYASI.

Iyelik ha`m barıs sepliklerindeki so`zler tek ma`nilik jaqtan jaqın bolıp, qanday da bir na`rsege iyelikti yamasa qanday da bir ha`reketke qatnastı bildiredi, biraq olardıń bildiretug`ın qatnasları

ha`r qıylı boladı: **so`zdin` sheberi - so`zge sheber, balalardın` treneri- balalarg`a trener, eldin` basshısı- elge basshı, ko`shenin` biyi- ko`shege biy**. Mısallar: Jolı bolar **jigittin`** jen`gesi shıg`ar aldınan. (naqıl).- Jolı bolar **jigitke** jen`gesi shıg`ar aldınan. Monsha suwı **ta`nge** dawa, jaqsı so`z **jang`a** dawa. (naqıl).- Monsha suwı **ta`nnin`** dawası, jaqsı so`z **jannın`** dawası. Sen **ha`mmege** tan`sıq jıl qusı edin`. (I.Yusupov). Sen **ha`mmenin`** tan`sıq jıl qusı edin`. **Su`wretshige qıyal etiw ushin**, jaqsı oylar tabıw ushin do`retiwshilik erk beriledi g`oy, aqırı. (I.Qurbanbaev). **Su`wretshinin` qıyal etiwı ushin**, jaqsı oylar tabıw ushin do`retiwshilik erk beriledi g`oy, aqırı. Buxaranı ko`riw **Ernazarg`a** burınnan a`rman edi. (T.Qayıpbergenov).- Buxaranı ko`riw **Ernazardın`** burınnan a`rman edi.

Iyelik ha`m barıs seplikli konstruksiyalar qanday bir ha`reketke uqıp-lılıqtı, beyimlilikke bildirip kelgende bir-birin almastırwı mu`mkin. Bul jag`dayda ha`reketti bildiriwshi atawısh feyil yamasa kelbetlik feyil eki sepliktin` birewine turadı da, onnan keyin onı bahalawshı so`z qollanıladı: **jilag`annın` g`amxori,- jilag`ang`a g`amxor, aytısıwdın` sheberi- aytısıwg`a sheber**. Mısallar:

Jaqsı- **janın`a** joldas,
 Jaman- **malın`a** joldas. (naqıl).
 Jaqsı - **janın`nın` joldası**,
Jaman - malın`nın` joldası.

Jalqawlıq **jang`a** qas (naqıl).-Jalqawlıq **jannın` qası**.

Jalg`ız jigit jawg`a tiyse,
Jigitke ku`sh-quwat boladı. (A.Dabilov)
 Jalg`ız jigit jawg`a tiyse,
Jigittin` ku`sh-quwatı boladı.

Iyelik ha`m barıs sepligindegi so`zlerdin` ma`niles bolıp keliwi dizbek-lesiwshi so`zlerdin` semantikasına da baylanıshı boladı. Olar ha`mme waqıtta bir- birin almastıra bermeydi. Ma`selen: **Tilge** hu`rmet-**elge** hu`rmet degende barıs sepliginin` ornına iyelik sepligin qoyıwg`a bolmaydı, sebebi dizbektin` ma`nisi buzıladı. Bul jag`dayda barıs sepligindegi so`z arnalg`anlıqtı (**tilge** hu`rmet - **elge** hu`rmet), al onın` ornına iyelik sepligi qollanılg`anda, basqasha ma`ni- iyelikti, tartımdı (**tildin` hu`rmeti, eldin` hu`rmeti**) bildiredi. Birinshi so`z dizbegi basqarıw usılı menen jasalg`an bolsa ekinshisi so`z dizbeginin` sın`arları izafetlik baylanısta tur. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde iyelik ha`m barıs sepliklerinin` bir-birin almastırıp, sinonim bolıp keliwi o`nimli qubılıs emes.

B) IYELIK SEPLIGI MENEN SHIG`IS SEPLIGI SINONIMIYASI.

Shig`ıs sepligi qaraqalpaq tilinde ko`p ma`nili sepliktin` biri. Ol ko`bi-nese pu`tinnin` bo`legi ma`nisinde qollanılg`anda iyelik sepliginin` ma`nisine jaqınlasadı. Sonlıqtan da shig`ıs sepliginin` iyelik sepligi ornında qol-lanılıwı ha`zirgi qaraqalpaq tilinde o`nimli qubılıs. Mısalı: A`kesi ju`da` bir inabatlı is pitkergendey mardıyıp, biraq **betinin` qanı qashıp** haplıqqan tu`rde otawg`a kelip jambaslap otır edi. (T. Qayıpbergenov). - A`kesi ju`da` bir inabatlı is pitirgendey mardıyıp, biraq **betinen qanı qashıp** haplıqqan tu`rde otawg`a kelip jambaslap otır edi. Ax, men bul sıyrımdı tap usı waqta kimge aytıp, qaysı **jaqınımın` aqıl-ken`esin** sorayman. (T.Qayıpbergenov). -Ax, men bul sıyrımdı tap usı waqta kimge aytıp, qaysı **jaqınımnan aqıl-ken`esin** sorayman.

Tu`rkıy tillerinde iyelik sepligindegi so`z benen III bette tartımlanıp kelgen so`zlerdin` baylanısı izafetlik baylanıs dep ataladı. Izafetlik qatnastag`ı so`z dizbeklerinin` baslı belgilerinin` biri olar bo`lektin` pu`tinge tiyisligin bildirdi.⁴⁰ Usı ma`niste kedgende iyelik sepligindegi so`zden keyin tartımlanatug`ın so`zler substantivlesken kelbetlik, ra`wish ha`m sanlıqlardan bolg`anda iyelik sepligin shig`ıs sepligi menen almastırwı mu`mkin boladı: **jumısshıların` aldındag`ıları- jumısshılardan aldın`g`ıları, balalardın` kishkentayı-balalardan kishkentayı, olardıń birewi- olardan birewi** ha`m t.b. Mısallar: Musılman **xalıqlarının` ko`bisi** usı jan`a jıldın` kirisi bayramlag`an. (A`.Paxratdinov).-Musılman **xalıqlarınan ko`bisi** usı jan`a jıldın` kirisin bayramlag`an. Biraq **olardıń hesh birewi** ele tolıq pitken joq. (I. Qurbanbaev). Biraq **olardan hesh birewi** ele tolıq pitken joq. Senyabr`din` on ku`nligindegi **tu`ski payıtlardıń biri edi**. (I.Qurbanbaev).-Sentyabr`din` on ku`nligindegi **tu`ski payıtlardan biri edi**. Jaqında mag`an

usunday **xatlardan` birin** oqıwg`a tuwra keldi. (I.Qurbanbaev).- Jaqında mag`an usunday **xatlardan birin** oqıwg`a tuwra keldi.

M.Imanov ha`zirgi o`zbek tilinde bunday sinonimiyada tek iyelik sepligin shıg`ıs sepligi menen almastırıw mu`mkin, kersinshe, yag`nıy shıg`ıs sepligin iyelik sepligi menen almastırıwg`a bolmaydı dep esaplaydı.⁴¹ Al qaraqalpaq tilinde olardıń bir-birin almastırıwın usılayınsha sheklewge bolmaydı. Biraq bul eki seplik ha`mme waqıtta bir-birin erkin almastıra bermeydi. Shıg`ıs sepligindegi so`z g`alabalıq atlıqlardan yamasa siltew almasıqlarınan bolıp, ko`plik sanda qollanılg`anda onı iyelik sepligi forması menen almastırıwg`a boladı.⁴²

Qonaqlardan birewi -qonaqlardıń birewi, ag`ayinlerden jas u`lkeni - ag`ayinlerdin` jas u`lkeni, bulardıń jartısı qaldı - bulardan jartısı qaldı, usıdan u`shewi - usının` u`shewi ha`m t.b.

Qaraqalpaq tilindegi bo`lshek sanlıqlarınan` bo`limi a`dette shıg`ıs sepliginde turadı: **to`rtten u`sh, jetiden eki, ekiden bir**. Matematikalıq a`debiyatlarda olar tek usı formada qollanıladı. Al ulıwma xalıqlıq tilde olardag`ı shıg`ıs sepligi ornına geyde iyelik sepligi forması da aytıla beredi: **u`shten biri- u`shtin` biri, to`rtten u`sh - to`rttin` u`shi** h t. b. Mısalı: **To`rtten birine** diyqan turar, ten` bo`l, -dedi Aydos baba. (Berdaq). Iyelik ha`m shıg`ıs sepliklerinin` bir-birin almastırıwı ga`ptin` ma`nisine ha`m qurlısına da baylanıslı boladı. Eki seplik bir-birin almastırg`an waqıtta da olar arasında ma`nilik ha`m stilistikalıq o`zgeshelikler boladı: iyelik sepligi bo`linbeytug`ın pu`tinge tiyislilikti, iyelilikti bildiredi: **ag`ayinlerdin` jas u`lkeni**, al shıg`ıs sepligi forması sol pu`tinnen bo`linip shıg`ıwdı, sonın` bir bo`legin bildiredi: **ag`ayinlerden jas u`lkeni**. Sonday-aq iyelik sepligi menen kelgen so`z dizbegi izafetlik baylanısta, al shıg`ıs sepligi menen kelgen so`z dizbegi basqarıw arqalı baylanıladı. Mısalı: Sol waqıtta qaptalımda **otırg`anlardın` birewi** bir kisini qasına shaqırdı. (A.Axmetov).- Sol waqıtta qaptalımda **otırg`anlardan birewi** bir kisini qasına shaqırdı.

Shıg`ıs sepligi ko`binese partitivlik ma`nisindegi iyelik sepligi menen sinonim bola aladı. Bunday jag`dayda olar bir-birin almastıra aladı: **studentlerden birewi - studentlerdin` birewi**. Bunday so`z dizbeginde iyelik sepligindegi anıqlanıwshı so`z III bet tartım affiksine iye boladı. Mısalı: Jigirma u`sh **katorjnikten** onı opat boldı. (A.Bekimbetov). Astı sızılğ`an so`zdi iyelik sepligi forması menen o`zgertiw mu`mkin: Jigirma u`sh **katorjniktin`** onı opat boldı. Mısalardan ko`rinip turg`anınday, atlıq shıg`ıs sepliginde turg`an so`z dizbeklerinde anıqlanıwshı sanlıq yamasa substantivlesken kelbetlik penen dizbeklesedi. Usınday so`z dizbeklerinde iyelik ha`m shıg`ıs seplikleri ko`pshilik waqıtta sinonim bolıp, birinin` onına ekinshisi qollanıla aladı.

V) IYELIK SEPLIGI MENEN ORIN SEPLIGI SINONIMIYASI.

Iyelik sepligindegi so`z predmettin`, belginin`, ha`rekettin` belgili bir predmetke, betke tiyisliligin bildiredi. Orın sepligi de geyde usınday bir betke, orıng`a tiyislilikti bildirip kelgende ma`nisi jag`man iyelik sepligi menen jaqınlasadı ha`m onın` ornında qollanılwı mu`mkin: **u`yinde erke - u`yinin` erkesi, ken`sede xatker - ken`senin` xatkeri** ha`m t. b.

Mısalılar: :yinin` qasındag`ı **balalar baqshasında ta`rbiyashı** (A.A`liev).- :yinin` qasındag`ı **balalar baqshasının` ta`rbiyashısı**.

Ol palwannın` Arıslan degen atı bar,
Bir **o`zinin`** on jigittey pa`ti bar. (A. Dabılov).
Ol palwannın` Arıslan degen atı bar,
Bir **o`zinde** on jigittin` pa`ti bar.

Iyt alg`an **tu`lkide sın** bolmas. (naqıl).- Iyt alg`an **tu`lkinin` sın** bolmas. Konkret **uchastkada** basshı bolıp kelgenin` jaqsı g`oy. (A.A`liev).- Konkret **uchastkanın`** basshısı bolıp kelgenin` jaqsı g`oy. **Jaqsıda min** joq, **ju`yrikte sın** joq. (naqıl).- **Jaqsının` mini, ju`yriktin` sın** joq. **Adamlarda** sonday bir gezlerde boladı, ha`tte qattı oylanıw ju`rektin` ha`wlirewine a`keledi. (I.Qurbanbaev).-**Adamlardıń** sonday bir gezleri boladı, ha`tte qattı oylanıw ju`rektin` ha`wlirewine a`keledi.Orın sepligi forması iyelik sepligi ornında qollanılg`anda izafettegi tartımlanıp anıqlanatug`ın so`z tartımlanıbay qollanıladı.

Qorqaqtın` uyatı bolmas,

Jalqawdın` zıyatı bolmas. (naqıl).

Qorqaqta uyat bolmas,

Jalqawda zıyat bolmas.

Inim jumbaqaqqa tolı bul **du`n`yanın` aytilatug`ın da....**, ayılmaytug`ın da haqıyqatlıg`ı bar. (T.Qayıpbergenov). Inim jumbaqaqqa tolı bul **du`n`yada aytila-tug`ın da....**, ayılmaytug`ın da haqıyqatlıq bar. Respublika paytaxtındag`ı ha`r bir waqıya ma`jilis, kontsertler jas **Genjebayda** u`lken qızıg`ıwshılıq oyattı. («Erkin Qaraqalpaqstan» 7. 06.2001)- Respublika paytaxtındag`ı ha`r bir waqıya ma`jilis, kontsertler jas **Genjebaydın`** u`lken qızıg`ıwshılıg`ın oyattı. Bul eki seplik ulıwma iyelikti bildirip o`z-ara sinonim bolıp qollanıla beredi, biraq olar arasında ma`nilik ha`m stilistikalıq ayırımshılıqlar boladı: iyelik sepligi formasında iyelik, anıqlawıshılıq ma`ni (**u`yinin` erkesi**) ku`shlirek boladı, al orın sepligi formasında orınlıq (**u`yinde erke**) ma`ni ku`shlirek seziledi.

G) TABIS SEPLIGI MENEN BARIS SEPLIGI SINONIMIYASI.

Tabis sepligi tuwra ob`ktti bildiredi, sonlıqtan bul sepliktegi so`zler awıspalı feyiller menen basqarılıp keledi. Baris sepligindegi so`zler de ma`nisi boyınsha tabis sepligi formasındag`ı so`zler menen jaqın bolıp kelgende awıspalı feyiller menen qollanıladı. Mısalı: Sumkasındag`ı **qag`azg`a** qa`lemi menen tag`ı tu`rtedi. (J.A`bdireymov)- Sumkasındag`ı **qag`azdı** qa`lemi menen tag`ı tu`rtedi. Bul eki formanın` arasında aytarlıqtay ma`nilik o`zgeshelikler sezilmeydi. Bul eki sepliktin` formaların basqarıp qollanılatug`ın awıspalı feyillerdi M.Iminov o`zbek tilinde to`rt toparg`a bo`lip qaraydı: 1) Tez bolıp o`tken ha`reketti bildiretug`ın feyiller. 2)Ha`reket ele dawam etiwdi bildiretug`ın feyiller. 3)Sub`ektin` spetsifikasin bildiretug`ın feyiller. 4)Bag`ıttın` tochkasın bildiriwshi feyiller.⁴³ Ma`selen: **miniw, urıw, tu`rtiw, sızıw** ha`m t.b. feyiller ha`rekettin` tez birden bolg`an ha`m ob`kthe ta`sir jasag`anın bildiredi: **qayıqtı miniw - qayıqqa miniw, aynanı urıw - aynag`a urıw, ko`zin tu`rtiw - ko`zine tu`rtiw, stoldı sızıw - stolg`a sızıw. Miniw** feyili tabis sepligindegi so`zdi basqarıp kelgende ol tek bir g`ana na`rsege (**ko`likke, mashinag`a**) otırıwdı bildirip qoymastan, sonı basqarıw ma`nisin de an`latadı: **attı miniw**. Al eger bunday qosımsha ma`ni bildirilmey, tek otırıwdı bildirse, onda baris sepligi forması qollanıladı: **atqa miniw. Al mashinanı miniw** degende, ol tek aydawshıg`a baylanıslı aytıladı, sebebi ol mashinanı basqaradı. Eger ol passajirlerge qarata aytılsa, onda baris sepligi forması qollanıladı: **mashinag`a miniw (otırıw)**.⁴⁴ Geyde baris yamasa tabis sepligi formasının` qollanılıwı predmettin` anıqlıq ha`m anıq emesligine de baylanıslı bolıwı mu`mkin: **attı miniw** (tabis sepligi - anıq, belgili at), **atqa miniw** (baris sepligi-ulıwma at, qaysı at ekeni anıq emes). Biraq bul eki formanın` aldında anıqlawısh so`zler qollanılg`anda, olardıń ekewi de anıq predmetti bildiredi. Mısalı: **mina attı minA` Min mina atqa!** (I.Qurbanbaev). Bul jerde olardıń arasında ma`nilik o`zgeshelik bolmaydı. Seziw, oylaw feyillerinin` ayırımları da tabis ha`m baris formaların basqarıp birdey ma`ni an`latadı: **bunı qaraw-bug`an qaraw, ma`seleni tu`siniw - ma`selege tu`siniw**. Mısalı: Ko`p pikir alısıwdan keyin atam bir na`wiye **menin` jag`dayımdı** tu`sinsin itimal. (I.Qurbanbaev).-Ko`p pikir alısıwdan keyin atam bir na`wiye **menin` jag`dayıma** tu`sinsin itimal. Joq **temag`a** tu`sinip otırman-aw. (D.Sherniyazov).- Joq **temanı** tu`sinip otırman-aw. Sonday -aq qaraqalpaq tilindegi **baslaw, u`yreniw, ushırastırıw** ha`m t. b. feyillerde tabis ha`m baris sepligi formaların basqarıp qollanıla beredi: **joldı baslaw - jolg`a baslaw, o`tirikti so`ylew - o`tirikke so`ylew, jaqsı a`detti u`yreniw - jaqsı a`detke u`yreniw** ha`m t. b. Mısallar: Jaqsılıg`ımdı bilsen`, **biykeshimdi** ha`zir jolıqtıraman (A.Bekimbetov).- Jaqsılıg`ımdı bilsen`, **biykeshime** ha`zir jolıqtıraman. Onnıń u`stine shanani shandıp baylag`an arqanlar da bosap ketipti.- Onnıń u`stine **shanag`a** shandıp baylag`an arqanlar da bosap ketipti. (K.Sultanov). Ekinshi jerde ot jag`ıp **atlarg`a** qarawıllap otırg`an biy qosshıları shayıqtın` dawısın esitip juwırısıp keldi. (T.Qayıpbergenov).- Ekinshi jerde ot jag`ıp **atlardı** qarawıllap otırg`an biy qosshıları shayıqtın` dawısın esitip juwırısıp keldi.

Qıyalım **kosmosqa** sharıqlap sonda,

Mına oy yadımda payda boladı. (T.Ma`tmuratov).

Qıyalım **kosmosta** sharıqlap sonda,

Mına oy yadımda payda boladı.

Geyde tabis ha`m baris sepliklerindeki so`zlerdi basqarıp kelgende bir feyil eki seplikte ma`nilik jaqtan parıqlanadı. Ma`selen: «qaraw» feyili baris sepligi formasın basqarıp kelgende «**ko`z jiberiw**», «**ko`z tigiw**» ma`nilerin bildiredi: **aynag`a qaraw, televizorg`a qaraw, artqa qaraw** ha`m t. b. Al usı feyil tabis sepligi forması menen qollanılg`anda «**izlew**», «**qıdırıw**», «**tekseriw**» ma`nilerin bildiredi: **qaltasın qaraw , ma`seleni qaraw** ha`m t.b. Sonday - aq salıstırın: **u`ydi qaraw - u`yge qaraw**. Bul jag`dayda **u`ydi qaraw, u`y ishinen bir na`rseni izlew, qıdırıw**, ma`ninin bildiredi, al **u`yge qaraw. 1) u`y betke na`zer taslaw; 2) u`ydi bag`ıw, ku`tiw, g`amxorlıq etiw** ma`ninin an`latadı. Sonday - aq salıstırın: **Sag`an jolqtıraman - seni jolqtıraman**.

D) TABIS SEPLIGI MENEN SHIG`IS SEPLIGI SINONIMIYASI.

Tabis ha`m shıg`is sepliklerinin` tu`rkiy tillerinde bir-birin almastırıp qollanılıwı ko`zge tu`serlik qubıslardıń biri, sonlıqtan da tyurkologiyalıq a`dibiyatlarda ha`m qaraqalpaq tilinin` grammatikalarında og`an biraz dıqqat awdarılǵan. Tabis sepligindegi atlıq a`dette tuwrı ob`ekti bildirip awıspalı feyiller menen basqarıladı ha`m feyil ta`repinen an`latılǵan is-ha`rekettin` ob`ektke tolıq o`tkenin an`latadı: **xatti oqıdı, qalanı araladı**. Geyde usınday tuwra ob`ekti ma`nisinde shıg`is sepligindegi atlıqlar da qollanıladı, biraq olar is-ha`rekettin` predmetke tolıq emes, al tek bir bo`legine o`tkenin bildiredi: **awqattan jedi (awqattın` bir bo`legin jedi), shaydan ishti (shaydan azıraq ishti)**. Qaraqalpaq tilindegi:

1). Shıg`is sepligindegi so`z usı ma`nisinde kelgende tabis sepligindegi so`z benen ma`niles bolıp, bir-birin almastıra aladı. Mısallar: Biraq sonsha zorlag`ang`a qaramastan **palawdan** na`rse tatıp almadı. (S.Anarbaev).- Biraq sonsha zorlag`ang`a qaramastan **palawdı** na`rse tatıp almadı. Appaq **duzımnan** iship, esigimde kele bolg`an na`letiy aqmaqtı ayamay shalaman. (T.Qayıpbergenov).- Appaq **duzımdı** iship, esigimde kele bolg`an na`letiy aqmaqtı ayamay shalaman.

2). Awıspalı feyildin` ha`reketi ob`ektin` belgili bir bo`legine ta`sir et-peydi, biraq ob`ekt pu`tinnin` bir bo`legi sıpatında qaraladı. Mısalı: Aw- duzaqlardı salıwda qanday **usıllardan** paydalandın`. (I.Qurbanbaev). Bul ga`ptegi **usıllardıń** bir tu`rleri haqqında aytilg`an. Al eger de usı ga`pti: Aw- duzaqlardı salıwda qanday **usıllardı** paydalandın` - dep tabis sepligine o`zgeritip aytqanda, is ha`reket ob`ektti (usıllardı) tolıq qamtıg`an bolar edi. Biraq geypara ga`plerde olardıń ulıwma mazmunına baylanıslı tabis sepligin basqarıp kelgen feyil tolıq ob`ektti emes, al onın` tek bo`legin qamtıwı da mu`mkin. Mısalı: **Awqattı shala -sharpı jep** to`lelerge kirgen adamlar ıssı erde mızg`ıp uyqılaydı. (A`.Paxratdinov). Bul ga`pte shala- sharpı pısıqlawıshı ha`rekettin` ob`ektke tolıq o`tpegenin ko`rsetip tur, sonlıqtan tabis sepliginin` ornına shıg`is sepligin qoyıp aytqanda (**awqattan shala -sharpı jep**) durıs bolar edi.

3). Is-ha`reket pu`tin predmettin` belgili bir anıq ornına bag`darlang`anda shıg`is sepligi forması qollanıladı: Mısalı: **Qıpshaqtan** seni qısıp atır, No`kiske qa`wip. (Sh.Seytov). Aqır - son`ında, mine mına adamdı onın` **shıg`anag`ınan** uslap so`zin tag`ı dawamladı. (S.Anarbaev). O`tken iske o`kinip bir na`r-sege tu`singen hayal balasının` **basınan** sıypaladı da, pech`ke jaqın otırdı. (T.Qayıpbergenov). Bul mısallardag`ı ha`reket tolıq ob`ektke emes, al onın` tek bir bo`legine o`tken. Bul formalaradı tabis sepligi menen almastırıg`anda (**Qıpshaqtı, shıg`anag`ın, basın**) u`lken ma`nilik o`zgeshelik bolmaydı.

4). Is-ha`reket shıg`is sepligindegi ob`ektti tolıq emes, al onın` belgili bir toparın, tu`rin qamtıydı, tan`laydı. Mısalı: ««am jemen` heshA` Endi o`zlerimiz isti baslaymız. Maqul den`W» sıyaqlı **ga`plerden jawdırıp**, olardı ko`shege shıg`arıp saldı. (S.Anarbaev). Asqarbay moynına qamtıp salıp, ılay-batpaq **suwlardan keship tartqan**. (S.Anarbaev). Bul ga`plerdegi shıg`is sepligi formaların tabis sepligi forması menen salıstırıp «**ga`plerdi jawdırıp**», «**suwlardı keship**» dep aytıwǵa boladı, olar arasında aytarlıqtay ma`nilik o`zgeshelik bolmaydı.

5) Geyde tabis sepliginin` affikssız, jasırın formasında kelgen atlıq-lar (ko`binese numerativ so`zler) toplaw ma`ninin bildiredi, bul jag`dayda onı shıg`is sepligi forması menen almastırıwǵa boladı. Mısalı: Ilg`allılar **on bes-jigirma tonna** terip otırg`anda, qalay uyalmaısan`W (I.Qurbanbaev). Ilg`allılar **on bes-jigirma tonnadan** terip otırg`anda, qalay uyalmaısan`W Hu`kimettin` qararı boyınsha jan basına eki **tanaptan jer** tiyisli. (T.Qayıpbergenov).- Hu`kimettin`

qararı boyınsha jan basına **eki tanap jer** tiyisli. Biraq bunday almasıwlar geyde ma`nilik o`zgesheliklerge alıp keledi. Ma`selen: Mine bıyl a`kem menen ekewimiz **bes tonnadan** da`n aldıq. (S.Xojaniyazov) degen ga`pte balası menen a`kesinin` ha`r qaysısının` bes tonna da`n (yag`nıy ekewi on tonna) alg`anlığı bildirilgen. Al eger usı ga`pti Mine bıyl a`kem menen ekewimiz **bes tonna** da`n aldıq desek, balası menen a`kesi ekewinin` alg`an da`ni tek bes tonna ekenligi an`latıladı. Pu`tinnin` bo`legi ma`nisin bilirip kelgen shıg`ıs seplikli formalardıń ayırımları metonimiyalıq xarakterge iye bolıp frazeologizmlerge jaqın-lasadı. Mısalı: **ayag`man tartıw, qolnan alıw, basınan sıypaw**. Oylaw ha`m seziw ma`nilerin bildiretug`in **seziw, tu`siniw, an`law, bilim alıw** ha`m t.b. feyiller tabıs sepligin de, shıg`ıs sepligin de basqaradı. Biraq bul jag`dayda olar pu`tinnin` bo`legin bildirmeydi: tabıs sepligi forması arqalı ob`ektti astarlı ma`nide qamtıw, al shıg`ıs sepliginde sol qamtıw ob`ekt arqalı iske asadı: **dawısın tanıdım - dawısınan tanıdım**.

M.Iminov **da`r`yanı keship o`tiw** ha`m **da`r`yadan keship o`tiw** tipindeki kons-truktsiyalardı predmettin` anıqlıq ha`m anıqsızlıgına qaray ajıraladı dep qaraydı: tabıs sepligi forması (**da`r`yanı**) ulıwma o`tiwdi bildirse, shıg`ıs sepligi forması (**da`r`yadan**) da`r`yanın` belgili bir ta`repinen keship o`tiwdi bildiredi.⁴⁵ Qaraqalpaq tilinde de tabıs ha`m shıg`ıs sepliklerinin` almasıp jumsalıwı geyde predmettin` anıq ha`m anıq emesligine baylanıslı boladı, biraq bunday almasıw ha`mme waqıtta anıqlıq ha`m anıqsızlıq kategoriyasına baylanıslı bola bermeydi.

E) TABIS SEPLIGI MENEN ORIN SEPLIGI SINONIMIYASI.

Tabıs ha`m orın sepliklerinin` bildiretug`ının grammatikalıq ma`nileri bir-birinen ju`da` qashıq, sonlıqtan da olardıń birinin` ekinshisinin` ornına almasıp qollanıwı qaraqalpaq tilinde onsha o`nimli emes: **keshte bag`dı gezdım - keshte bag`da gezdım**.⁴⁶ Bul mısallardıń birinshisindegi «**bag`dı**» so`zi tabıs sepliginde tuwra ob`ektti bildirip tolıqlawısh wazıypasın, al ekinshisindegi «**bag`da**» so`zi orın sepliginde ken`islikti bildirip pısıqlawısh xızmetin atqarıp tur. Sonlıqtan ko`pshilik jag`dayda olar bir-birin almastıra almaydı. Orın ha`m tabıs sepliklerinin` almasıp qollanıwı ushın ga`pke qosımsha so`zlerdi kirgiziw, so`zlerdin` orın ta`rtibin o`zgeritiw talap etiledi. Mısalı: a`. Ol o`zin **erkinlikte** sezdi.- Ol **o`zin erkinlik** sezdi. Birinshi mısaldagı **o`zin** - tabıs sepliginde tolıqlawısh, al **erkinlikte** - orın sepliginde pısıqlawısh bolıp tur. Ekinshi mısalda **o`zinde** so`zi orın sepliginde turıp tolıqlawısh, al «erkinlik» - tuwra tolıqlawısh bolıp kelgen. Ga`plerdin` ulıwma ma`nileri jaqın bolg`anı menen olar strukturası ha`m so`zlerdin` baylanısı boyınsha o`zgeriske ushırag`an, sog`an baylanıslı olarda ma`nilik o`zgeshelik te seziledi. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde tabıs ha`m orın seplikleri sinonim bolıp kelgende tabıs sepligi awıspalı feyiller menen basqarılıp o`nimlirek paydalanıladı (**bag`dı gezdım**), al orın sepligi forması ko`binese so`ylew tilinde, ko`rkem a`debiyat stilinde qollanıladı (**bag`da gezdım**).

Seplikli konstruktsiyalardıń sinonimiyası dep biz ha`r qıylı sepliktegi so`zlerdin` ulıwma ga`ptin` strukturasını, sog`an baylanıslı ma`nisin o`zgeritpesten bir-birin almastıra alıw mu`mkinshiligin tu`sinemiz. Ga`ptin` yamasa konstruktsiyanın` ulıwma ma`nisin birdey etip an`latıwda ha`r qıylı seplik formaları qollanıwı mu`mkin, biraq bul seplik formaları olardıń strukturasını buzıwı kerek. Eger ga`p yamasa konstruktsiya basqasha strukturag`a ha`m sog`an baylanıslı ma`nilik o`zgesheliklerge iye bolsa, olardı seplikli konstruktsiyalardıń sinonimiyası dep qarawg`a bolmaydı.

Ma`selen: Usınday **sebeplerge go`re** bul miyraslardıń ko`pshiligi bu`gingi o`zbek, qazaq ha`m qaraqalpaq tillerine de awdarılğ`an (K.Ma`mbetov) degen ga`pti: Usınday **sebepler bolıp** bul miyraslardıń ko`pshiligi bu`gingi o`zbek, qazaq ha`m qaraqalpaq tillerinde de awdarılğ`an dep qayta qurıwıg`a boladı.

Eki ga`ptin` ma`nileri bir -birine jaqın, biraq olar strukturası boyınsha o`zgeshelenedi, ekinshi ga`pte birinshi ga`ptegi **sebeplerge ko`re** formasına sa`ykes seplik forması joq, sonlıqtan bul jerde sepliklerdin` sinonimiyası haqqında so`z etiw mu`mkin emes. Eger de usı ga`ptegi **sebeplerge go`re** formasın **sebepler menen** forması menen almastırğ`anda, tirkewishli barıs sepligi ha`m tirkewishli ataw sepliginin` sinonimiyası haqqında aytıwıg`a boladı.

Geyde ayırım izertlewlerde bir-birin o`zgerissiz almastıra almaytug`ın seplik konstruktsiyaları da sinonim sıpatında qaralğ`an. Ma`selen, o`zbek ti-linde barıs sepliginin` ataw sepligi forması menen almastırılıwı mu`mkin, biraq onın` funktsional` almasıwıg`a qatnası joq dep ko`rsetilgen.^{n`w}

Bug`an misal retinde **ha`wiz suwg`a toldı** ha`m **ha`wizge suw toldı** ga`pleri keltirilgen. M.Iminov bunı ayırım feyillerdin` eki sub`ektin de bayanlawıshı bola alatug`ınan ha`m olardın` qa`legeninin` baris sepligi forması menen dizbeklese alıw uqıplılıg`ınan dep esaplaydı: **suwg`a toldı-ha`wizge toldı**. Usınday feyiller qatarına ol boyalıw, oralıw (**Qoy arqang`a oraldı- Arqan qoyg`a oraldı**) usag`an feyillerdi de kirgizgen. Avtor onı feyil arqalı barıs sepligindegi so`zdin` ha`rekettin` birdey ob`ekti bolatug`ını menen tu`sindiredi: **Ha`wizge toldı-suwg`a toldı**. Bizin` pikirimizshe, bunday konstruktsiyalardı sinonim dep qaraw qa`te sebebi olar ma`nisi boyınsha ha`r qıylı. **Ha`wiz suwg`a toldı (ha`wiz- sub`ekt, suw- ob`ekt) -Ha`wizge suw toldı** (ha`wizge-pısıqlawısh, al suw-sub`ekt).

Qaraqalpaq tilinde ayırım konteksterde (a`sirese poetikalıq shıg`armalarda) barıs sepligi affiksinin` tu`sip qalıp, onın` ornına ataw sepliginin` qollanıw jag`dayları ushırasadı. Mısalı:

Munnan son` **Xojeli** keldi,
Ko`p kemede ken`es qıldı,
Qaraqalpaqtı jıynap aldı,
Arıslan tuwg`an Ernazar biy. (Berdaq).
Moynaq barıp u`yge tu`sti (A. Muwsaev).
O`tip ketken **Qazaqstan**

Bosqa qaldı Dospan bala (A. Muwsaev). Bul mısallardan ko`rinip turg`anınday, barıs sepligi ornına ataw sepligi formasının` qollanıwı olardın` funksionalıq almasıw uqıplılıg`ınan emes.

Qosıq qatarlardag`ı barıs sepliginin` affiksi qatardın` buwın sanın saqlaw ushın tu`sirilip qaldırılğ`an. Onı ga`ptin` mazmunınan an`g`arıwg`a boladı. Haqıyqatında, olar a`debiy til ushın norma emes, norma boyınsha **Xojelige keldi, Moynaqqa barıp, o`tip ketti Qazaqstang`a**, bolıp qollanıwı kerek.

Ataw sepligi formasının` barıs sepliginin` ornına qollanıwı ko`binese awız eki so`ylew tilinde ushırasadı. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinde bul eki seplik arasında sinonimiya, birin biri almastırıw bayqalmaydı. Keltirilgen mısallardag`ı barıs sepliginin` affikssiz formasın tek shayırlardın` jekke so`z qollanıw o`zgesheligi dep qarawg`a boladı.

Qaraqalpaq tilinin` govorlarında da, ma`selen: Shımbay govorında da barıs sepliginin` affiksi tu`sirilip qollanıladı: Ulutaw keldik. Sonnan Tu`rkistan kelgen.⁴⁸ Bul bizin` barıs sepliginin` affikssiz qollanıwı awız eki so`zlew tili ushın ta`n degen pikirimizdi tastıyıqlaydı. Barıs sepliginin` affikssiz, yag`nıy ataw sepligi formasında qollanıw jag`dayları qazaq ha`m tu`rkmen tillerinde de ushırasadı, biraq bul tillerde de ko`rsetilgen forma awız eki so`ylew tiline ta`n formalar dep qaraladı:

Moskva bardım, ne ko`rdim. (Jambıl).
Alla qanat berse, **Hindistan** ushar,
Chox girdashım, ajap eyyam gelmedi. (Maqtımqulı).

O`zbek tilinde **Qwlim ru`da-ru` qwlimda. Biz paxtachilikda birinchi-wrindamiz-bizda paxtachilik birinchi urında** usag`an konstuktsiyalar ataw sepligi ha`m orın sepliginin` sinonimiyası retinde qaralg`an.⁴⁹ Sonın` menen birge olar arasında semantika-stilistikalıq boyawlar bolatug`ını da aytlıg`an. Biraq bul ga`plerdegi **qwlim-qwlimda, ru`-ru`da, paxtachilikda - paxtachilik** so`zlerinin` ga`ptegi funksiyaları ha`r qıylı, sog`an baylanıslı olar bul konstruktsiyalarda bir-birinen ma`nisi jag`ınan pariq qıladı, ataw sepligindegi so`z baslawısh, al orın sepligindegi so`z bayanlawısh boladı, sol sebepli bunday konstruktsiyalardı seplik formalarının` sinonimiyası dep qarawg`a bolmaydı. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde ataw sepligi ha`m orın sepligi formaları tek g`ana ayırım waqıt bildiriwshi so`zler menen (**ku`n, jil, waqıt, tez**) qollanılg`anda birin -biri almastırıp keliwi mu`mkın: **ashlıq jıllarda-ashlıq jılları, usı ku`nlerde- usı ku`nleri. Sol jılları -sol jıllarda, sol gezleri - sol gezlerde usı ku`nleri- usı ku`nlerde, bayag`ı zamanları-bayag`ı zamanlarda.**

Mısallar: Buring`ı **waqıtlarda (waqıtları)** A`miwda`r`ya Samanbay tog`ayınin` u`sti menen arqag`a qarap ag`adı eken. («Qaraqalpaq an`ızları, a`psanaları ha`m sheshenlik so`zleri») - Qarabaylı buring`ı **waqıtları (waqıtlarda)**. Lawzan degen jerdin` qublasınan ag`adı eken. (Sonda). Bul Qızketkennin` keshegi bir **ku`nlerde (ku`nleri)** baxtı ashılmay, qayg`ı menen qara jamılıp suw ornına qan bolıp aqqan ku`nlerinin` ashılmag`an sırları tolıp atır (N. Da`wqaraev).

Min` tog`ız ju`z otızınshı jıllarda (jılı).

Da`r`yanın` suwı tası, yaranlar. (A.Muwsaev).

Solay etip, ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi seplikli konstruktsiyalar ayırım kontekstlerde birin biri almasırap, biri birinin` ornına qolanıla aladı. Bunday dizbekler o`z-ara absolyut sinonimler bola almaydı, sebebi ha`r bir konstruktsiyada sepliktin` o`zine ta`n bolg`an ma`nisi basım boladı, ondag`ı so`zlerdin` o`z-ara baylanısıw usılları da birdey bolmaydı. Biri birine ma`nilik jaqtan jaqın bolg`an konstruktsiyalardın` funksional`lıq orın almasıwı ga`ptin` ulıwma ma`nisine, sonday-aq stilistikalıq qollanıw o`zgesheliklerine de baylanıslı boladı. Sonlıqtan a`debiy tilde olar tan`lap alıp qolanıladı. Juwmaqlap aytqanda, seplik formaların` biri birine sinonim bolıp, orın almasırap qollanıwı ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilindegi o`nimli qubılıslardın` biri. Bunday sinonimiya til quralların tan`lap qollanıwg`a, so`ylewdi stilistikalıq jaqtan jetilistiriwge ja`rdem beredi.

Qaraqalpaq a`debiy tili ha`zirgi waqıtta ha`r ta`repleme rawajlang`an, leksikalıq quramı jag`ıman bay, grammatikalıq qurılısı jag`ıman jetilisen tu`rkiy tillerdin biri bolıp esaplanadı. Ol o`zinin qa`liplesken da`wirinen baslap ha`zirgi waqıtqa deyin u`lken rawajlanıw jolın basıp o`tti. Usı waqıt aralıg`ında onın` fonetikalıq sistemasında, leksikalıq quramında ha`m grammatikalıq qurılısında ha`r qıylı o`zgerisler bolıp, a`debiy til ha`zirgi jag`dayında qa`liplesti ha`m rawajlanbaqta. A`sirese qaraqalpaq tilinin` XX a`sirdin` 20-jıllarınan keyingi rawajlanıw barısında og`an u`lken mu`mkinshilikler tuwg`ızıldı: tildin` ja`miyetlik funktsiyaları ken`eydi: Qaraqalpaq tili mekteplerde, orta ha`m joqarg`ı oqıw orınlarında oqıtıla basladı, qaraqalpaq tilinde gazeta, jurnal ha`m kitaplar shıg`a basladı, radio ha`m televidenie qaraqalpaq tilinde alıp barıla basladı. Al 1989 jılı 1-dekabr`de qaraqalpaq tiline ma`mleketlik til huqıqı berilgennen keyin ma`mleketlik ha`kimiyat ha`m basqarıw sho`lkemlerinin` ha`mmesinde de barlıq hu`jjetler qaraqalpaq tilinde tayarlanatug`ın boldı. Usınday ha`r qıylı sotsiallıq faktorlar qaraqalpaq tilinin` leksikasına da, grammatikasında da o`zinin ta`sirin tiygizdi. Usınday ta`sirlerdin` biri sıpatında ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi seplik formaları ma`nilerinin` ken`eyiwin ha`m ayırım jag`daylarda olardıń biri-birin almasırw uqıplılıg`ının` artıwın ko`rsetiwge boladı. Belgili bir mazmunnın`, ma`ninin` ha`r qıylı grammatikalıq qurallar menen an`latılıwı ha`m bunday qurallardıń belgili bir kontekstlerde bir-birin almasırwı grammatikalıq sinonimiya dep qaraladı, al sepliklerdin` usınday qa`siyeti sepliklerdin` sinonimiyası dep ataladı.

Qaraqalpaq tilindegi seplik formaları erte da`wirlerde qa`liplesken ha`m tildin` tariyxıy rawajlanıwında onsha u`lken o`zgerislerge ushıramag`an birlikler. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde burınnan qa`liplesken altı seplik bolıp, olar ga`pte atlıqtın` basqa so`zler menen baylanısın ha`m olarg`a qatnasın bildiredi. Ha`r bir seplik ga`ptegi basqa so`zler menen baylanısına ha`m ma`nilerine qaray basqa sepliklerden o`zgeshelenedi. Sepliklerdin` sinonimiyası- bul olardıń ha`mme waqıtta birin-biri ma`nisi, xızmeti ha`m baylanısı jag`ıman almasırwı emes, al tek ayırım kontekstlerde g`ana olardıń ma`nilik jaqınlıg`ı.

Qaraqalpaq tilindegi sepliklerdin` atqaratug`ın xızmetine qaray grammatikalıq seplikler ha`m iyelik, tabıs, al ken`islik seplikleri: barıs, orın, shıg`ıs. Olardan iyelik, tabıs, orın seplikleri tirkewishler menen qollanılmaydı, al ataw, barıs, shıg`ıs seplikleri tirkewishlersiz de, tirkewishler menen de qollanılardı. Sonlıqtan da olardıń sinonimiyası u`shke bo`lip qaraladı: 1) tirkewishsiz seplik ha`m tirkewishsiz seplik arasındag`ı sinonimiya; 2) tirkewishsiz seplik ha`m tirkewishli sepliklerdin` sinonimiyası; 3) tirkewishli sepliklerdin` o`z-ara sinonimiyası. Tirkewishsiz qollanılg`an sepliklerde: 1) grammatikalıq sepliklerdin` sinonimiyası; 2) ken`islik sepliklerdin` sinonimiyası; 3) grammatikalıq ha`m ken`islik sepliklerinin` sinonimiyası ko`zge tu`sedı.

Grammatikalıq sepliklerdin` iyelik ha`m ataw seplikleri, ataw ha`m tabıs seplikleri, iyelik ha`m tabıs seplikleri o`z-ara sinonim bolıp keledi. Bul sepliklerdin` biri-birine sinonim bolıp, birin-biri almasırwı mu`mkinshilikleri birdey emes, sebebi olardıń ha`r birindegi grammatikalıq ma`ni ku`shli seziledi: ataw sepligindegi so`z- baslawısh, iyelik sepligindegi so`z- anıqlawısh, tabıs sepligindegi so`z- tuwra tolıqlawısh. Sonlıqtan da olardıń sinonim bolıp keliwi o`nimli qubılıs emes.

Geyde grammatikalıq sepliklerdin` u`shewi o`z-ara sinonim bolıp, birin-biri almastırıwı mu`mkin: Bul **mallardı** kimnin` qolında bolıwına qaramastan (tabıs). Bul **mallar** kimnin` qolında bolıwına qaramastan (ataw). Bul **mallardın`** kimnin` qolında bolıwına qaramastan (iyelik). Biraq olar stilistikalıq qollanıw jag`man biri birinen parıq qıladı. Ken`islik sepliklerinen barıs ha`m orın seplikleri, barıs ha`m shıg`ıs seplikleri biri-biri menen sinonim bolıp keledi. Bulardan barıs ha`m shıg`ıs sepliklerinin` ma`nileri ulıwma biri-birine qarama-qarsılıqtı bildiretug`ın bolmag`anlıqtan olar arasındag`ı ha`zirgi qaraqalpaq tilinde ataw sepligi ko`plegen tirkewishler menen qollanıladı. Ol usı tirkewishlerdin` ayrımları menen qollanılg`anda geyde basqa tirkewishsiz sepliklerge ma`nilik jaqtan jaqınlasadı, sonlıqtan bunday ma`nilik jaqınlıqtı tirkewishli ataw seplikli konstruktsiyalardın` basqa seplikli konstruktsiyalar menen sinonimiyası dep atawg`a boladı. Ataw sepligi **menen (benen, penen)** tirkewishleri menen qollanılg`anda barıs, orın, shıg`ıs sepliklerindeki so`zlerge, ushın tirkewishi menen kelgende barıs, tabıs sepliklerindeki so`zlerge, **ushın** tirkewishi menen kelgende barıs, tabıs sepliklerindeki so`zlerge, **haqqına, tuwralı, jo`ninde** tirkewishleri menen qollanılg`anda tabıs ha`m barıs sepliklerindeki so`zlerge, **arqalı, sebepli** tirkewishleri menen kelgende shıg`ıs sepligindeki so`zlerge, **sayın, boyı** tirkewishleri arqalı orın sepligindeki so`zlerge sinonim bolıp keledi.

Qaraqalpaq tilinde tirkewishli barıs ha`m shıg`ıs seplikleri tirkewishsiz basqa seplik formaları menen sinonim bolıp kelmeydi. Geyde qaraqalpaq tilindeki tirkewishli seplikler de o`z-ara sinonim bolıp qollanıladı. Ko`rsetip o`tkenimizdey, qaraqalpaq tilinde tek u`sh seplik (ataw, barıs, shıg`ıs) tirkewishler menen qollanıladı. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde bul qubılıs onsha o`nimli emes, tek ayırım jag`daylarda tirkewishli ataw sepligi ha`m tirkewishli barıs sepligi, tirkewishli ataw sepligi ha`m tirkewishli shıg`ıs sepligi, tirkewishli barıs sepligi ha`m tirkewishli shıg`ıs sepligi formaları birin-biri almastıra aladı. Tirkewishli sepliklerdin` o`z-ara sinonim bolıp keliwinde olardıń barlıq tirkewishleri qatnasa bermeydi, ol seplik formalarınin` ha`m tirkewishlerdin` ma`nilerine, sonday-aq olardıń stilistikalıq qollanıw o`zgesheliklerine de baylanıslı boladı.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde (a`sirese awız eki so`ylew tilinde) tirkewishli seplik formalarınin` biri ornına birinin sinonim retinde qollanıwı ko`zge tu`serlik qubılıs. Geyde tirkewishli u`sh seplik o`z-ara sinonim bolıwı da mu`mkin: **bir ha`pte boyı** (ataw)- **bir ha`ptege shekem (deyin, sheyin)** (barıs) -**bir ha`pteden beri (berli, bermag`an)** shıg`ıs. Bunday sinonimiya so`ylewde sinonim soz formaların tan`lap qollanıwg`a mu`mkinshilik beredi.

Solay etip ha`zirgi qaraqalpaq tilinde seplikli konstruktsiyalardın` o`z-ara sinonim bolıp, birinin` ornına ekinshisinin` qollanıwı o`nimli qubılıs, tildin` ishki nızamlılıqlarına tiykarlang`an seplik formalarındag`ı usınday sinonimiya ha`zirgi waqıtta da kem-kemnen ken`eyip barmaqta. Sonlıqtan da bul protsessti ha`r ta`repleme izertlew, olardıń sinonim bolıw sebeplerin anıqlaw tildin grammatikalıq qurılısın teren` u`yreniw ushın u`lken teoriyalıq ha`m a`meliy a`hmiyetke iye. Ulıwma aytqanda, qaraqalpaq tilinde grammatikalıq sinonimiya, onın` ulıwma ha`m jekke ma`seleleri ha`zirge deyin izertlenbegen. Til qurallarınin` sinonimiyasın izertlew arqalı onın` baylıg`ı, stilistikalıq, mu`mkinshilikleri ashıp ko`rsetiledi, sonlıqtan da bul a`hmiyetli ma`sele ha`zirgi waqıtta qaraqalpaq tili ushın u`lken na`rse.

PAYDALANILGAN A`DEBIYATLAR:

1. Abdullaev F. Kelishik affikslarining genezisiga doir. –O`zbek tili va adabietini masalalari, 1961, №5;1962, №4.
2. Akbarov S. O`zbek tilida sintaktik sinonimlar masalasi - «O`zbek tili va adabiyoti masalalari», 1961, №6.
3. Akbarov S. Voprosı sintaksicheskoy sinonimiki slovosochetaniy s prichinno-sledstvennim znacheniem.- «Tilshunoslik masalalari». Toshkent, 1970.
4. Akbarov S. Sinonomika padejnih konstruksiy. - «Uchenie zapiski» (Tashkent. Ped.Institut), Tashkent 1972.
5. Ataev K. Osnovnoy roditel`noy, vinitel`noy padeji v turkmenskom literaturnom yazıke. AKD, Tashkent, 1959.
6. Axmanova O.S. Slovar` lingvisticheskix terminov. M., 1966.
7. Bayliev S. Kategoriya skloneniya v pis`mennix pamyatnikax turkmenskogo yazıka. Ashxabad, 1990.
8. Baltaeva J.K. Semantiko-sintaksicheskie funktsii neoformlennogo roditel`nogo i vinitel`nogo padejey v kazaxskom yazıke. AKD. Alma-Ata, 1984.
9. Baskakov N.A. O sootnoshenii lichnix i ukazatel`nix mestoimeniy tyurkskix yazıkax. - Dokladi i soobsheniya Instituta yazıkoznaniya AN SSSR, 1952.
10. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık, II Fonetika i morfologiya, chast` pervaya. M.1952.
11. Baskakov N.A. Ocherk grammatiki karakalpakskogo yazıka-Karakalpaksko-russkiy slovar`. M., 1958.
12. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık, Morfologiya (slovoizmenenie), sintaksis (slovosochetanie i predlojenie).Nukus, 1995.
13. Baskakov N.A. Istoriko-tipologicheskaya morfologiya tyurkskix yazıkov. M., 1979.
14. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinin` stilistikası. No`kis 1990.
15. Bekbergenov A. Son`g`ı da`wirlerde qaraqalpaq tili morfologiyalıq qurılısının` rawajlanıwı. Ha`zirgi qaraqalpaq tili rawajlanıwının` ayırım ma`seleleri. No`kis, 1993.
16. Bekbergenov A. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinin` rawajlanıwının` ayırım ma`seleleri. «Erkin Qaraqalpaqstan», 1999, 25-noyabr`.
17. Blagova G.F. K teorii tyurkskogo skloneniya. Sovetskaya tyurkologiya, 1978, №1.
18. Blagova G.F. Tyurkskoe sklonenie v arel`no-istoricheskom osveshenii.M., 1982,
19. Bogoroditskiy V.A. Vvedenie v tatarskoe yazıkoznanie v svyazi s drugimi tyurkskimi yazıkami. Kazan`, 1953.
20. Bolganbaev E. Qazaq tilindegi sinonimder so`zdigi. Alma-ati, 1962.
21. Bragina A.A. Sinonimi v literaturnom yazıke. M., Nauka, 1986, 12-bet.
22. Vinokurov I.P. O.N.Betling o zamene padejey v yakutskom yazıke. O.N.Byotlinskogo i ego trud o yazıke yakutov. Yakutsk, 1973.
23. Galkina-Fedoruk E.M. Sinonimi v russkom yazıke jurnal «Russkiy yazık v shkole», 1959, №3.
24. Gvozdev A.N. Ocherki po stilistike russkogo yazıka. M., 1955.